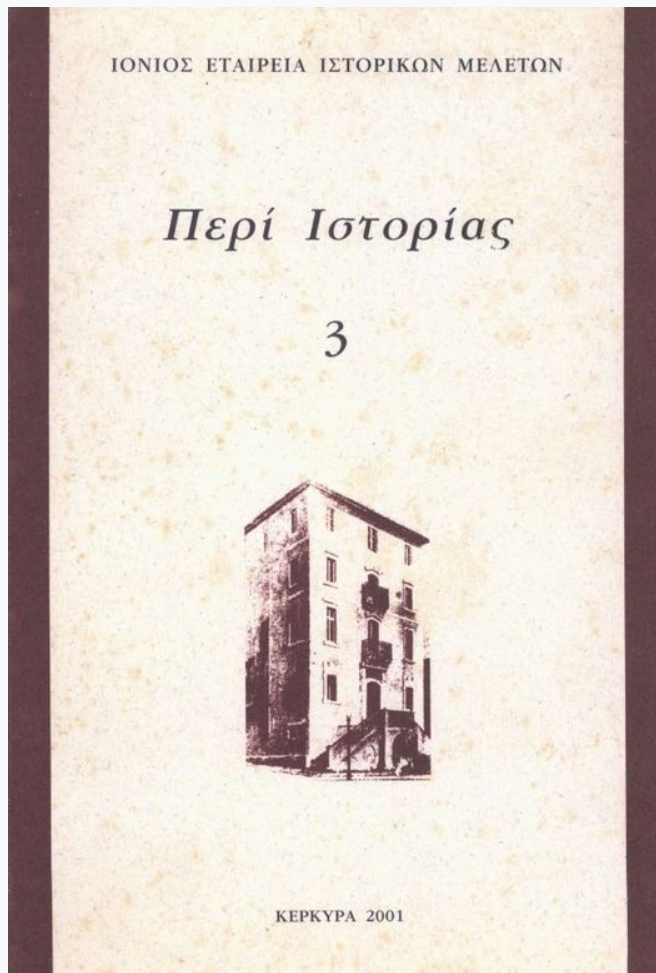

Peri Istorias

Vol 3 (2001)

Η εργασιακή θεωρία της αξίας του D.Riccardo
υπό το πρίσμα της μαρξικής αντίληψης

Πάυλος Μεταλληνός

doi: [10.12681/p.i.24801](https://doi.org/10.12681/p.i.24801)

To cite this article:

Μεταλληνός Π. (2020). Η εργασιακή θεωρία της αξίας του D.Riccardo υπό το πρίσμα της μαρξικής αντίληψης. *Peri Istorias*, 3, 181–214. <https://doi.org/10.12681/p.i.24801>

Η ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ D. RICARDO ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΚΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ

Παύλος Μεταλληνός

Προοίμιο

Αφορμή για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας αποτέλεσε η επιθυμία να διερευνηθεί ενδεχόμενη συνάφεια ή απόκλιση του εννοιολογικού περιεχομένου που προσδίδουν οι Ricardo¹ και Marx² στο «χρήμα» ως μέτρο της αξίας των εμπορευμάτων. Ο θεματικός άξονας επελέγη να εξεταστεί σπονδυλωτά.

---

1. *Neither gold...nor any other commodity, can ever be a perfect measure of value for all things...[If] we suppose this important cause of variation (i.e. the varying quantities of labour required for production) of variation removed from the production of gold, we shall probably possess as near as approximation to a standard measure of value as can be theoretically conceived...To facilitate...the object of this inquiry, although I fully allow that money made of gold is subject to most of the variations of other things, I shall suppose it to be invariable...* David Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation*, Λονδίνο 1992, 28-29 [στο εξής= Ricardo, *Political Economy and Taxation*].

2. Ο χρυσός εμφανίζεται απέναντι στα άλλα εμπορεύματα ως χρήμα, μόνο επειδή πρωτότερα στεκόταν ήδη απέναντί τους ως εμπόρευμα. Όμοια με όλα τα άλλα εμπορεύματα, λειτουργούσε κι αυτός ως ισοδύναμο, είτε ως μεμονωμένο ισοδύναμο σε σποραδικές πράξεις ανταλλαγής, είτε ως ιδιαίτερο ισοδύναμο πλάι σ' άλλα εμπορευματικά ισοδύναμα. Βαθμιαία λειτουργούσε σε στενότερους ή ευρύτερους κύκλους ως γενικό ισοδύναμο. Μόλις κατέκτησε το μονοπώλιο αυτής της θέσης στην αξιακή έκφραση του κόσμου των εμπορευμάτων, έγινε χρηματικό εμπόρευμα, και το πρώτον απ' αυτήν την στιγμή, που ο χρυσός έγινε ήδη χρηματικό εμπόρευμα...μεταβάλλεται η γενική αξιακή μορφή σε χρηματική μορφή. Karl Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, Αθήνα 1991, 202 [στο εξής= Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*].

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρηθεί να καταγραφεί η άποψη των Marx και Ricardo σχετικά με την υφή της έννοιας «αξία». Σε επόμενο άρθρο θα επιχειρηθεί να προσδιοριστούν οι λόγοι που οδήγησαν στις πιθανές ιδιαίτερες απόψεις που διατυπώθηκαν από τον καθένα ώστε να αναδυθούν τα αίτια που ενδεχομένως συμβάλουν στη διαμόρφωσή της.

Σε αντιδιαστολή με τη ρικαρδιανή, η μαρξιστική θεωρία της αξίας χαρακτηρίζεται ως χρηματική θεωρία³, διότι η μαρξιστική θεωρία της αξίας αναφέρεται ταυτόχρονα στην έννοια της αφηρημένης εργασίας (ως του αιτιακού προσδιορισμού ή της «ουσίας»⁴ της αξίας) και του χρήματος (ως της αναγκαίας μορφής εμφάνισης της)⁵, καθώς η εργασιακή αξία ενός προϊόντος δεν μπορεί να εκφράζεται σε τίποτα άλλο εκτός από χρήμα⁶. Σημειώνοντας την άποψη των Μπλιού-Οικονομάκη

3. Γιάννης Μπλιός-Γιώργος Οικονομάκης, Σημειώσεις για τη Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία, Θέσεις 68 (1999), 128 [στο εξής= Μπλιός-Οικονομάκης, Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία].

4. Ας πάρουμε... δύο εμπορεύματα, π.χ. σάρι και σίδηρο. Η σχέση ανταλλαγής των, όποια κι αν είναι κάθε φορά, δύναται πάντα να παρασταθεί με μια εξίσωση, στην οποία ένα ορισμένο ποσοστό σταριού εξισώνεται με κάποιο ποσό σιδήρου, π.χ. 1 κουάρτερ σάρι= α στατήρες σιδήρου. Τι σημαίνει αυτή η εξίσωση; Ότι [σε δύο διαφορετικά πράγματα, σε 1 κουάρτερ σάρι και σε α στατήρες σίδηρο υπάρχει κάτι το κοινό που έχει το ίδιο μέγεθος] η ίδια αξία υπάρχει σε δύο διαφορετικά πράγματα: σε 1 κουάρτερ σάρι και επίσης σε α στατήρες σιδήρου. Τα δύο είναι επομένως ίσα με ένα τρίτον, το οποίο αυτό καθαυτό δεν είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο. Επομένως καθένα από τα δύο, στον βαθμό που είναι ανταλλακτική αξία, πρέπει να δύναται να αναχθεί σ' αυτό το τρίτον...

Το ότι η ουσία της ανταλλακτικής αξίας είναι ένα εντελώς διαφορετικόν και ανεξάρτητον από την φυσική-χειροποιιστή ύπαρξη του εμπορεύματος ή την ύπαρξή του ως αξία χρήσης το δείχνει η σχέση ανταλλαγής του από την πρώτη ματιά. Η σχέση αυτή ανταλλαγής χαρακτηρίζεται ακριβώς από την αφαίρεση από την αξία χρήσης. Διότι, θεωρούμενο ως ανταλλακτική αξία, κάθε εμπόρευμα είναι ακριβώς το ίδιο με κάθε άλλο, αρκεί να υπάρχει [σε σχέση με αυτό το άλλο] στη σωστή αναλογία...

Ως αντικείμενα χρήσης ή αγαθά τα εμπορεύματα είναι σωματικώς διαφορετικά πράγματα. Το αξιακό είναι τους αποτελεί αντιθέτως την εν-ότιτητα τους. Αυτή η εν-ότιτητα δεν πηγάζει από τη φύση, αλλά από την κοινωνία. Η κοινή κοινωνική ουσία, η οποία απλώς εκφράζεται διαφόρως σε διάφορες αξίες χρήσης, είναι η εργασία...

[Ανθρώπινη] εργασία. Είναι ξόδεμα απλής εργασιακής δύναμης, την οποία κατέχει, χωρίς να χρειάζεται γι' αυτό να είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένος, κάθε κοινός άνθρωπος, έχοντας σωματικό οργανισμό. Marx, Εμπόρευμα και Χρήμα, 39-47.

5. Μπλιός-Οικονομάκης, Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία, 129.

6. Isaak Il'ych Rubin, Ιστορία Οικονομικών Θεωριών, Αθήνα 1994, 441 [στο εξής= Rubin, Ιστορία Οικονομικών Θεωριών].

όπως και τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν στην κοινή εργασία τους, τα συμπεράσματα που θα προκύψουν από την παρούσα εργασία ενδέχεται να μπορέσουν να αφουγκραστούν την νοηματική πληρότητα της αξιακής θεωρίας που αναδεικνύεται από το έργο του κάθε στοχαστή.

Εισαγωγή

Κατά την παρουσίαση που θα ακολουθήσει θα επιχειρηθεί η προσέγγιση της εργασιακής θεωρίας της αξίας του Ricardo παρουσιάζοντας το μοντέλο ανάλυσης στο οποίο, πιθανόν, να βασίστηκε προκειμένου να αναπτύξει το θέμα του. Παράλληλα, θα παρουσιαστεί μέρος της κριτικής που υπέστη από τον Marx η συγκεκριμένη επιλογή προσέγγισης της «αξίας». Το έργο του Marx εμφανίζεται να διαπνέεται από τη λογική πως η αξία είναι...έκφραση μιας ιστορικά ιδιαίτερης κοινωνικής-οικονομικής σχέσης και συμπυκνώνει την ειδική κοινωνική ομογενοποίηση της εργασίας στον καπιταλισμό, η οποία φανερώνεται στη γενική ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων στην αγορά⁷.

Σύμφωνα με το μοντέλο του Ricardo, θα εξεταστεί αν ο αξιακός προσδιορισμός ενός εμπορεύματος σε «αξία χρήσης» και «ανταλλακτική αξία» ακολουθείται από την διάκριση της «ανταλλακτικής αξίας» σε «πραγματική αξία» ή ποσότητα εργασίας-αντιπαραβαλλόμενη με τη «σχετική» ή «ανταλλακτική» αξία- και σε ποιότητα ή συγκεκριμένη χρησιμη εργασία.

Έχει γραφεί πως η βασική διαφορά μεταξύ Marx και Ricardo σχετικά με την έννοια της αξίας του εμπορεύματος έγκειται στο γεγονός ότι ο μεν Ricardo την αντιλαμβάνεται ως εσωτερικό χαρακτηριστικό του

---

7. Ο Ricardo... έχασε από την οπτική του τη μια βασική ιστορική συνθήκη ορθότητας όλων των θεωρητικών οικονομικών προτάσεων: την ύπαρξη μιας καθοριστικής κοινωνικής μορφής οικονομίας (π.χ. του καπιταλισμού). Το ότι αυτή η κοινωνική μορφή οικονομίας θεωρήθηκε από τον Ricardo ως δεδομένη και κατανοητή ιδίω δικαίωμα...[προήλθε από το γεγονός ότι] στη θέση του παλαιού φεουδαρχικού συστήματος...[είχε] τοποθετήσει μια νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων που... [θεωρούσε] ως φυσική, ορθολογική και αιώνια. «Οι πραγματικοί νόμοι της πολιτικής οικονομίας δεν μεταβάλλονται», έγραφε ο Ricardo. Είναι, επομένως, κατανοητό ότι ... αναζήτησε άμεσα την έσχατη ερμηνεία των κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων στη δράση των «αναλλοίωτων» φυσικών νόμων... Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 312. Πρβλ. Μηλιός-Οικονομάκης, *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, 128.

εμπορεύματος, ως φυσική ιδιότητα η οποία προσήκει σ' αυτό με το πέρας της δημιουργίας του, κατά την είσοδο του στον κόσμο της αντικειμενικοποιημένης εργασίας⁸. Αντίθετα, ο Marx διαφοροποιείται υποστηρίζοντας πως η «αξία» του προϊόντος της ανθρώπινης εργασίας αποτελεί χαρακτηριστικό, μόνο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κι όχι της ανθρώπινης οικονομικής δραστηριότητας εν γένει⁹. Κατά τον Marx, το αντικείμενο της εργασίας αποκτά αξία και κατά συνέπεια μετατρέπε-

---

8. ...βασικό πόρισμα της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας [είναι ότι] τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται μεταξύ τους σε σχετικές ποσότητες που αντανακλούν τις σχετικές ποσότητες εργασίας που απαιτούνται για την παραγωγή τους. Συνακόλουθα, η αξία κάθε εμπορεύματος αντιστοιχεί στην ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους ... Η αξία [σύμφωνα με τον Ricardo] ... αποτελεί μια «ουσία» που ο ατομικός εργαζόμενος «εμφυσά» πάντα, δηλαδή υπό οποιοδήποτε ιστορικές συνθήκες, στα προϊόντα της εργασίας του... Μηλιός-Οικονομάκης, *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, 124-125.

9. Ενώ η ανακάλυψη της ποσοτικής πλευράς της αξίας συνιστούσε μια τεράστια πρόοδο σε σχέση με τον Smith, οι ποιοτικές ή κοινωνικές διαστάσεις της αξίας παρέμειναν έξω από το πεδίο της οπτικής του. Εδώ εντοπίζεται η αγίλλειος πτέρνα μιας θεωρίας, της οποίας οι ορίζοντες δεν μπόρεσαν να επεκταθούν πέραν αυτών της καπιταλιστικής οικονομίας. Ο Ricardo παίρνει τα φαινόμενα που ανήκουν σε μια δεδομένη μορφή οικονομίας και τα εγγράφει σε οποιαδήποτε οικονομία. Οι κοινωνικές μορφές που αποκτούν τα πράγματα στα πλαίσια καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, θεωρούνται από τον Ricardo ως ιδιότητες των πραγμάτων καθ' εαυτών. Δεν αμφιβάλει ότι κάθε προϊόν εργασίας κατέχει «αξία». Δεν αναλογίζεται ποτέ ότι η αξία είναι μια ιδιαίτερη κοινωνική μορφή, την οποία αποκτά το προϊόν της εργασίας μόνον όταν η κοινωνική εργασία οργανώνεται υπό μια ορισμένη κοινωνική μορφή. Οι μεταβολές του μεγέθους της αξίας των προϊόντων εξαρτώνται από τις μεταβολές της ποσότητας της εργασίας που είναι αναγκαία για την παραγωγή τους. Αυτός είναι ο βασικός νόμος του Ricardo. Η προσοχή του προσπλώνεται στην ποσοτική πλευρά των φαινομένων, στο «μέγεθος της αξίας» και στην «ποσότητα της εργασίας». Δεν εκδηλώνει κανένα ενδιαφέρον για την ποιοτική ή κοινωνική «μορφή της αξίας», που δεν είναι τίποτα άλλο από την υλική έκφραση των κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων ως ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών. Ούτε δείχνει ο Ricardo κάποιο ενδιαφέρον στην ποιοτική ή κοινωνική μορφή υπό την οποία οργανώνεται η εργασία: δεν μας παρέχει καμιά διευκρίνιση για το εάν μιλά για την εργασία ως τεχνικό συντελεστή της παραγωγής (συγκεκριμένη εργασία), ή για την κοινωνική εργασία που είναι οργανωμένη ως συσσωμάτωμα ανεξάρτητων, ατομικών οικονομικών μονάδων, που συνδέονται η μια με την άλλη μέσω της γενικευμένης ανταλλαγής των προϊόντων της εργασίας τους (αφηρημένη εργασία). Ασφαλώς, βρίσκουμε στον Ricardo τα σπέρματα μιας θεωρίας της ειδικευμένης και κοινωνικά αναγκαίας εργασίας, αλλά η ανάπτυξη μιας θεωρίας τόσο της κοινωνικά αφηρημένης εργασίας, όσο και της κοινωνικής «μορφής της αξίας» έμελλε να γίνουν από τον Marx. Η μεγάλη μεταλλαγή που έφερε

ται σε εμπόρευμα αφότου εισέλθει στη σφαίρα της ανταλλαγής, πριν την επικράτηση της ανταλλαγής ως κυρίαρχης μορφής της διαδικασίας παραγωγής. Μετά την επικράτηση της ανταλλαγής, το αντικείμενο της κοινωνικής εργασίας μπορεί να αποκτήσει αξία όταν ολοκληρωθεί η παραγωγή του και πριν την είσοδο του στη διαδικασία της ανταλλαγής¹⁰.

ο Ricardo στη θεωρία της αξίας επηρέασε μόνο την ποσοτική της πλευρά. Κατ' αυτόν, οι υπαρκτές κοινωνικές (δηλαδή καπιταλιστικές) μορφές των οικονομικών φαινομένων είναι δεδομένες εκ των προτέρων, είναι ήδη γνωστές και επομένως δεν απαιτούν καμία ανάλυση. Όσον αφορά την ποιοτική πλευρά της αξίας, μόνο ένας στοχαστής που θα έπαιρνε ως αντικείμενο της έρευνάς του την κοινωνική μορφή της οικονομίας (δηλαδή τις παραγωγικές σχέσεις μεταξύ ανθρώπων), την κοινωνική μορφή της εργασίας και την κοινωνική «μορφή της αξίας» θα μπορούσε επίσης να μετασχηματίσει αυτή την πλευρά της θεωρίας. Ένας τέτοιος στοχαστής ήταν ο Marx.

Η αδυναμία του Ricardo να αναγνωρίσει ότι η κοινωνική μορφή μιας οικονομίας είναι ιστορικά προσδιορισμένη τον ζημίωσε λίγο, στο βαθμό που περιόρισε την έρευνά του σ' εκείνα τα φαινόμενα που αντιστοιχούσαν στις υπαρκτές παραγωγικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (για παράδειγμα, στο νόμο της εργασιακής αξίας των εμπορευμάτων, ο οποίος βασίζεται στις παραγωγικές σχέσεις μεταξύ εμπορευματοπαραγωγών). Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 324-325, βλ. και, Μπλιός-Οικονομάκης, *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, 125.

10. [Ο] Marx επαναλαμβάνει συνεχώς ότι η αφηρημένη εργασία προκύπτει μόνο από την ανταλλαγή, εννοεί ότι είναι το αποτέλεσμα μιας δοσμένης κοινωνικής μορφής του προτού παραγωγής. Η εργασία παίρνει τη μορφή της αφηρημένης εργασίας, και τα προϊόντα της εργασίας τη μορφή των αξιών, μόνο στο βαθμό που το προτού παραγωγής παίρνει την κοινωνική μορφή της εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή παραγωγή βασισμένη στην ανταλλαγή.

Έτσι, η ανταλλαγή είναι η μορφή του όλου προτού παραγωγής, η μορφή της κοινωνικής εργασίας. Μόλις η ανταλλαγή έγινε πράγματι κυρίαρχη μορφή του προτού παραγωγής, έβγαλε, επίσης, τη σφραγίδα της πάνω στη φάση της άμεσης παραγωγής. Με άλλα λόγια, αφού το σήμερα δεν είναι η πρώτη μέρα της παραγωγής, εφόσον ένα πρόσωπο παράγει αφού προηγουμένως εισέλθει στην πράξη της ανταλλαγής, και, επίσης, πριν από αυτήν, το προτού της άμεσης παραγωγής έχει, επίσης, πάρει προσδιορισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα οποία αντιστοιχούν στην οργάνωση της εμπορευματικής παραγωγής που βασίζεται στην ανταλλαγή. Ακόμη και όταν ο παραγωγός εμπορευμάτων είναι στο εργαστήριό του και δεν έχει ακόμη εισέλθει σε μια σχέση ανταλλαγής με άλλα μέλη της κοινωνίας, αισθάνεται ήδη την πίεση όλων αυτών των ανθρώπων που εισέρχονται στην αγορά σαν πελάτες του, ανταγωνιστές του ή άτομα που αγοράζουν από τους ανταγωνιστές του, και τελικά [αισθάνεται] την πίεση από όλα τα μέλη της κοινωνίας...

[Παρά] το ότι και οι δύο φάσεις (παραγωγή και ανταλλαγή) είναι στενά συνδεδεμένες η μια με την άλλη, η φάση της παραγωγής δεν γίνεται φάση της ανταλλαγής,

Σχηματικά, σύμφωνα με τον Ricardo, το μέγεθος της αξίας ενός προϊόντος ανθρώπινης εργασίας μπορεί να υπολογιστεί στη διαδικασία της παραγωγής, πριν την είσοδο του στη διαδικασία της ανταλλαγής. Αντίθετα, ο Marx υποστηρίζει πως το μέγεθος της αξίας ενός αντικειμένου ανθρώπινης εργασίας υπολογίζεται αφότου αυτό εισέλθει στη διαδικασία ανταλλαγής των προϊόντων της εργασίας ανεξάρτητων και ελεύθερων εμπορευματοπαραγωγών και εμπορευματοκατόχων. Η ιδιαίτερη μέθοδο με την οποία ο κάθε ερευνητής προσεγγίζει το ζητούμενο της έρευνας του θα γίνει προσπάθεια να καταγραφεί, προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσον ο διαφορετικός προσδιορισμός της ίδιας έννοιας επηρεάστηκε ιδωμένος υπό το πρίσμα της συγκεκριμένης επιλογής.

Η Μέθοδος Προσέγγισης και Ανάλυσης των εννοιών από τον Ricardo

Η μέθοδος που εφάρμοσε με συνέπεια ο Ricardo στη θεωρία της αξίας, είναι αυτή της επιστημονικής αιτιότητας¹¹. Όπως διαβάζει κανείς στον Rubín ο Ricardo αναζητούσε τις αιτίες των ποσοτικών¹² μεταβολών της αξίας των προϊόντων και επιθυμούσε να διατυπώσει τους νόμους αυτών των μεταβολών... θέτοντας απερίφραστα το ζήτημα με όρους επιστημονικής αιτιότητας...απελευθερώνεται από τις αντιφάσεις που βασάνιζαν τον Smith όταν αυτός όριζε την έννοια της εργασίας...βασίζει σταθερά όλη του την έρευνα της δαπανώμενης εργασίας για την παραγωγή ενός εμπορεύματος, και θεωρεί τις μεταβολές της ποσότητας αυτής της εργασίας ως το σταθερό και σημαντικότερο λόγο των ποσοτικών διακυμάνσεων της αξίας. Με αυτή την έννοια...καθιστά τη μονιστική αρχή της εργασιακής αξίας θεμέλιο της

Δεν υπάρχει μόνο κάποια ομοιότητα ανάμεσα στις δύο φάσεις, αλλά υπάρχει, επίσης, και κάποια διαφορά. Με άλλα λόγια, από τη μια, αναγνωρίζουμε ότι από τη στιγμή που η ανταλλαγή γίνεται η κυρίαρχη μορφή της κοινωνικής εργασίας και οι άνθρωποι παράγουν ειδικά για την ανταλλαγή, δηλαδή στη φάση της άμεσης παραγωγής, ο χαρακτήρας των προϊόντων της εργασίας μπορεί να θεωρηθεί ως αξιακός. Αλλά το χαρακτηριστικό των προϊόντων της εργασίας ως αξιών δεν είναι ακόμα αυτό το οποίο παίρνουν όταν ..., με τους όρους του Marx, η «ιδεατή» αξία έχει μετασηματιστεί σε «πραγματική» αξία και η κοινωνική μορφή του εμπορεύματος έχει αντικατασταθεί από την κοινωνική μορφή του χρήματος. Rubín, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 508-509.

11. Rubín, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 315.

12. Οι υπογραμμίσεις που γίνονται στο κείμενο είναι δικές μου.

θεωρίας του¹³. Αντίθετα, ο Smith πέραν της προτεινόμενης εργασιακής θεωρίας της αξίας, διατύπωσε και την εκδοχή της θεωρίας των κοστών παραγωγής για τον υπολογισμό της αξίας των εμπορευμάτων.

Η επιλογή αυτή αποτέλεσε την ιδιαίτερη παράμετρο της εφαρμοζόμενης από τον Ricardo, «επαγωγικής» ή «αφηρημένης» μεθόδου. Σύμφωνα με αυτήν, *μελετά την κάθε τάση της καπιταλιστικής οικονομίας στην «καθαρή» ή «απομονωμένη» της μορφή με την προϋπόθεση ότι η δύναμη της ενέργειάς της δεν θα εξουδετερώνεται από τις αντιτιθέμενες τάσεις. Μια σιδερένια αλυσίδα συλλογισμών μεταφέρει τον αναγνώστη προς τα εμπρός, υποστηριζόμενη μόνο από υποθετικά παραδείγματα (που αρχίζουν συνήθως με τις λέξεις «Ας υποθέσουμε ότι...») και αριθμητικούς υπολογισμούς¹⁴. Στην πραγματικότητα, κρατά όλες τις παραμέτρους που χαρακτηρίζουν την έννοια ως σταθερές και εξετάζει εκείνη που αξιολογεί ότι κατέχει ιδιαίτερη βαρύτητα στο σύνολο των χαρακτηριστικών της, εκείνη που προικίζει την έννοια με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που την κάνουν αισθητή, διακριτή σε μας. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει, όμως, δεν είναι κατ' απόλυτο τρόπο αποδεκτά διότι στο τέλος της πορείας της έρευνας του επιλέγει την αναγωγή τους σε γενικές αλήθειες.*

Δεν θα ήταν ίσως συνεπές και αντάξιο της πνευματικής ακτινοβολίας που χαρακτηρίζει το έργο του Ricardo, παρά τις όποιες ιδιαίτερες απόψεις σχετικά με συγκεκριμένες θέσεις του, το συμπέρασμα πως αγνοεί το γεγονός ότι πρόκειται για αποτελέσματα έρευνας τα οποία έχουν εξαχθεί από μια συγκεκριμένη διατύπωση του προβλήματος. Αν κάποιος φτιάξει γεφύρι περπατητικό και από αυτό επιτρέψει να περάσουν φορτηγά, επόμενο είναι ότι θα προκύψει πρόβλημα. Αφού το γεφύρι προοριζόταν και για την εξυπηρέτηση της διέλευσης φορτηγών θα έπρεπε τότε εξ αρχής οι προδιαγραφές να ανταποκρίνονταν στην πιο απαιτητική περίπτωση. Η γνώση, όμως, περιορισμένου αριθμού μεθόδων κατασκευής έχει ως αποτέλεσμα η κατασκευή να καλείται να εξυπηρετήσει ανάγκες στις οποίες πιθανόν να αδυνατεί να ανταποκριθεί, με κίνδυνο ακόμα και την αστοχία της.

Θα μπορούσαμε, ανάλογα σκεπτόμενοι, να διατυπώσουμε την

---

13. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 315-316.

14. *Ο.π.*, 311.

άποψη πως το κυρίαρχο πρόβλημα του Ricardo είναι ακριβώς αυτό. Στερείται αξιόπιστης εναλλακτικής μεθόδου¹⁵ μετάβασης από την «αφηρημένη έννοια»¹⁶, στην οποία κατέληξε μέσω συγκεκριμένης μορφής ανάλυσης, στη «σύνθετη», αξιόπιστη, δηλαδή, συνθετική μεθόδου. Ίσως είναι αμφίβολο κατά πόσο αδυνατεί να ελέγξει την επιστημονική εγκυρότητα του μηχανισμού της έρευνας του, ο οποίος κατά μια λογική, όπως έχει ήδη λεχθεί, αποτελεί επιπόλαιη επιλογή. Κατά πόσο αγνοεί ότι για να έχουν ισχύ τα συμπεράσματα του, ο μηχανισμός θα πρέπει να λειτουργήσει σύμφωνα με την αρχική υπόθεση κατάστροφης του προβλήματος. Ότι αν μια, τουλάχιστον, από τις αντιτιθέμενες τάσεις του προβλήματος ενεργοποιηθεί τα συμπεράσματα που χαρακτηρίζουν την εξεταζόμενη «καθαρή» τάση μπορούν να αλλοιωθούν ή ακόμα και να ακυρωθούν.

Στις προσεγγίσεις των προβλημάτων, όπως αυτές επιχειρούνται ιδίως από τις «θετικές» επιστήμες, το «πολυάριθμο», «δυσεξιχνίαστο» και εννοιολογικά «σύνθετο» των παραμέτρων που συμμετέχουν στην εκδήλωση ενός φαινομένου αντιμετωπίζεται από τους ερευνητές με απλοποίηση και το δυνατόν πληρέστερη προσομοίωση αυτού. Το προσομοίωμα διατηρεί χαρακτηριστικά του «αντικειμένου». Μεταπίπτει όμως σε ένα άλλο νέο, το οποίο τελικά εξετάζεται αν και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο ερευνητής αφορούν το αρχικό και όχι το πραγματικά εξεταζόμενο.

Μοιάζει, λοιπόν, ο Ricardo να χρησιμοποιεί ανάλογους μηχανισμούς προκειμένου να φτάσει στο τελικό του αποτέλεσμα. Η αποδοχή της «ανταλλακτικής αξίας» και κατά συνέπεια της «αξίας» ως «εσωτερικής» ιδιότητας των αντικειμένων από μέρους του, σύμφωνα με το μαρξικό και μαρξιστικό κατηγορητήριο, εμφανίζεται να απορρέει από τον αλγόριθμο που ακολούθησε λόγω του μοντέλου που ανέπτυξε. Με συνέπεια, να μην μπορεί να ανταποκριθεί στο σύνολο των ερωτημάτων που απορρέουν από τα χαρακτηριστικά τα οποία συνθέτουν την έννοια, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στην καθημερινή ζωή. Είναι επόμενο, αφού η «προσομοίωση» απαντά σε εκείνες τις παραμέτρους-όψεις του

15. Οι φιλόσοφοι...έγραψαν στη γλώσσα του καιρού τους και με τους εκφραστικούς τρόπους και τους όρους που είχαν τότε. Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Αθήνα 1997, 3 [στο εξής=Θεοδωρίδης, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*].

16. Κατ' αντιστοιχία με τη μαρξιστική ορολογία, βλ. και παρακάτω.

προβλήματος που θα επιλέξει ο ερευνητής. Προκύπτει έτσι ένα έλλειμμα στην πληρότητα και αρτιότητα τεκμηρίωσης των συμπερασμάτων, το οποίο ενισχύει το εννοιολογικό κενό το οποίο δημιουργείται από την υιοθέτηση εμπειριστικής μεθοδολογίας¹⁷ κατά την αναλυτική προσέγγιση και το οποίο δεν οφείλεται σε έναν εξαρχής «λογικό» προσδιορισμό της έννοιας αλλά προκύπτει από τον τρόπο παράθεσης των όρων προκειμένου να ερμηνευτεί η «αξία».

Συμπερασματικά, η εμπειριστική προσέγγιση που εφαρμόζει¹⁸ αποδυναμώνει τα αποτελέσματα των ερευνών του. Αδυνατώντας να συλλάβει, όπως και ο Smith, την ιδιαιτερότητα που αποκτούν οι έννοιες όταν φιλτράρονται μέσα από τις φετιχιστικές¹⁹ «αλήθειες» του αστικού περιβάλλοντος, της κοινωνίας στην οποία έχει κυριαρχήσει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, περιορίζεται σε ελλιπείς και ανολοκλήρωτες

---

17. Εμπειρισμός: Ο εμπειρισμός ή εμπειριοκρατία είναι φιλοσοφικό δόγμα και αντίληψη που δέχεται ως μοναδική πηγή της γνώσης την εμπειρία και απορρίπτει την ύπαρξη αιτημάτων ως παράλληλων ή εναλλακτικών πηγών γνώσης. Η εμπειρία και οι εξατομικευμένες ιδέες που αντιπροσωπεύουν εξωτερικά πράγματα και που γίνονται αποδεκτά από τα υποκείμενα, είναι η αρχή και τα έσχατα κριτήρια της γνώσης. Ο τυπικότερος εκπρόσωπος του εμπειρισμού, ο John Locke, στο «Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση», τονίζει ότι όλες οι ιδέες έχουν την προέλευσή τους στην εσωτερική και εξωτερική εμπειρία. Οι θέσεις του εμπειρισμού, που διατυπώθηκαν στα φιλοσοφικά συστήματα του J. Locke, του F. Bacon και του D. Hume, στα πλαίσια της επιστημονικής μεθοδολογίας και της Γνωσιολογίας, κατέχουν και σήμερα σημαντική θέση στις επιστήμες, οι προτάσεις των οποίων είναι έγκυρες μόνο όταν βασίζονται στην παρατήρηση και το πείραμα, αποκλείοντας έτσι κάθε νοητική ή υπεραισθητή κατασκευή. Θ.Α. Βασιλάκης-Ν. Σταματάκης, *Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, Αθήνα 1992, 131.

18. [H] «αφηρημένη» μέθοδος του Ricardo ... προκάλεσε ... επικρίσεις από τους αντιπάλους του (ιδιαίτερα από τους οικονομολόγους της ιστορικής σχολής). Συχνά η «αφηρημένη» ή «επαγωγική» μέθοδος του Ricardo αντιδιαστέλλεται με την «πειραματική» ή «αναγωγική» μέθοδο του Smith που θεωρείται ορθότερη. Η αντιδιαστολή αυτή είναι λαθεμένη. Κάθε φορά που ο Smith επιδιώκει να ανακαλύψει τους νόμους ή τις τάσεις των οικονομικών φαινομένων, χρησιμοποιεί επίσης τη μέθοδο της απομόνωσης ή της αφηρημένης ανάλυσης, χωρίς την οποία θα ήταν αδύνατη κάθε θεωρητική μελέτη των σύνθετων κοινωνικών φαινομένων... Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 311.

19. Ότι τα προϊόντα εργασίας ... είναι αξίες, ορισμένα αξιακά μεγέθη και γενικώς εμπορεύματα, [όλα αυτά] είναι ιδιότητες, οι οποίες φυσικά προσήκουν στα εμπορεύματα μόνον στη συναλλαγή μας, όχι εκ φύσεως ... Στα πλαίσια ... της συναλλαγής μας αυτοί οι κοινωνικοί χαρακτήρες των ιδίων των εργασιών τους τούς εμφανίζονται ως κοινωνικές ιδιότητες φυσικής υφής, ως προσήκοντες σε υλικά αντικείμενα προσδιορισμοί των ιδίων των προϊόντων εργασίας, η ομοιότητα των ανθρώπινων εργασιών ως

πορείες αναζήτησης και περιπλάνησης στο χώρο των «ιδεών». Η συνθετότητα των εννοιών της αστικής κοινωνίας, οι οποίες αναλύονται σε απλούστερες και αυθυπόστατες²⁰ έννοιες, εμφανίζεται να περνά απαρατήρητη από τον ίδιο προσδίδοντας στην ανάλυση του χαρακτηριστικά απλής επάλειψης, ως προς την προσέγγιση της ουσίας του «ζήτηματος». Η προσέγγιση του «αντικειμένου» όπως και η επιθυμία του να ερ-

---

αξιακή ιδιότητα των προϊόντων εργασίας, το δια του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας προσδιορισμένο μέτρο [= ποσότητα] της εργασίας ως αξιακό μέγεθος του προϊόντος εργασίας, τέλος η μέσω των εργασιών τους κοινωνική σχέση των παραγωγών ως αξιακή σχέση ή κοινωνική σχέση αυτών των πραγμάτων, των προϊόντων της εργασίας. Γι' αυτό ακριβώς τα προϊόντα εργασίας εμφανίζονται στα μάτια τους ως εμπορεύματα, αισθητηριακά αντιληπτά υπεραισθητά ή κοινωνικά πράγματα. Έτσι η εντύπωση, την οποία δημιουργεί στο οπτικό νεύρο το φως που στέλνει ένα πράγμα, δεν παρουσιάζεται ως υποκειμενικό ερέθισμα του ίδιου του οπτικού νεύρου, αλλά ως αντικειμενική μορφή ενός πράγματος έξω από το μάτι. Κατά το οράν, όμως, ένα πράγμα, το εξωτερικό αντικείμενο, ρίχνει πράγματι φως σε ένα άλλο αντικείμενο, στο μάτι. Πρόκειται εδώ για μια φυσική σχέση μεταξύ πραγμάτων της φύσης. Η εμπορευματική μορφή και η αξιακή σχέση των προϊόντων εργασίας δεν έχουν αντιθέτως απολύτως τίποτα να κάνουν με την υλική φύση των προϊόντων εργασίας και τις απ' αυτήν αναφυόμενες σχέσεις μεταξύ υλικών πραγμάτων. Είναι μόνον η ίδια η ορισμένη κοινωνική σχέση των ανθρώπων που λαμβάνει εδώ γι' αυτούς τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης πραγμάτων. Ως εκ τούτου, για να βρούμε μια αναλογία, πρέπει να καταφύγουμε στην ομιχλώδη περιοχή του κόσμου της θρησκείας. Εδώ εμφανίζονται τα προϊόντα του ανθρώπου κεφαλιού ως προικισμένα με δική τους ζωή, ως αυτοδύναμες μορφές που βρίσκονται σε σχέση μεταξύ τους και με τους ανθρώπους. Έτσι [εμφανίζονται] στον κόσμο των εμπορευμάτων τα προϊόντα της ανθρώπινης χειρός. Αυτό το ονομάζω φετιχισμό, ο οποίος προσκολλάται στα προϊόντα εργασίας από τη στιγμή που παράγονται ως εμπορεύματα, ο οποίος επομένως είναι αδιαχώριστος από την εμπορευματική παραγωγή. (Marx, Εμπόρευμα και Χρήμα, 189-190).

Οι κοινωνικές σχέσεις που διέπουν την (καπιταλιστική) οικονομία και κοινωνία εμφανίζονται (γίνονται άμεσα αντιληπτές από τους φορείς αυτών των σχέσεων) με μορφές αναγκαστικά «στρεβλές», που αποκρύπτουν τον πραγματικό χαρακτήρα τους, και άρα αναπαριστούν «φετιχιστικά» τις κοινωνικές σχέσεις, ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων ή μεταξύ «ανθρώπου» και πραγμάτων... Γιάννης Μηλιός, *Τρόποι Παραγωγής και Μαρξιστικής Ανάλυσης*, Αθήνα 1997, 60 [στο εξής= Μηλιός, *Παραγωγή και Μαρξιστική Ανάλυση*]. Βλ. επίσης, Μηλιός-Οικονομάκης, *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, 138. Θ.Α. Βασιλάκης-Ν. Σταματάκης, *Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, Αθήνα 1992, 392.

20. Michael Heinrich, Ο Χέγκελ, τα «Grundrisse» και το «Κεφάλαιο». Συγκρότησις: αντικείμενο και μέθοδος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, *Θέσεις* 51 (1995), 75-76.

μνεύσει την «ιδέα» που δίνει τα χαρακτηριστικά της σ' αυτό δεν είναι αρκετά. Σε πολλές περιπτώσεις η διαδικασία προσέγγισης, πολύ περισσότερο τα συμπεράσματα των ερευνών²¹ είναι ό,τι χαρακτηρίζει στο τέλος το εγχείρημα. Έτσι, ανήμπορος να διακρίνει τους μηχανισμούς αιτιότητας-τις πηγές της κινητικής ενέργειας του επικρατούντος οικονομικού συστήματος, θα μπορούσαμε να πούμε - και τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτοί ενεργοποιούνται ώστε να προσδώσουν τελικά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στις υλικές υποστάσεις των ανθρωπίνων σχέσεων, αρκείται στην απλή περιγραφή χαρακτηριστικών τα οποία ενδεδυμένα με τον χιτώνα της «εκ φύσεως» ιδιότητας καλούνται να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία ώστε να συνδράμουν τον ερευνητή στην διερεύνηση και ερμηνεία του ζητούμενου, όσων ακριβώς αποκρύπτουν.

«Τα λάθη του», όπως γράφει και ο Rubin, αλλά και οι αδυναμίες του, το εννοιολογικά ανολοκλήρωτο των πνευματικών ερευνών του «δεν τον απέτρεψαν, ωστόσο, από το να συλλάβει (ακριβώς μέσω της χρησιμοποίησης της μεθόδου της αφαίρεσης) τις βασικές τάσεις των οποίων η συνεχής, αν και κατά περιόδους συγκαλυμμένη, λειτουργία εδράζεται στην ίδια τη βάση της καπιταλιστικής οικονομίας. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, οι θεωρητικές κατασκευές του Ricardo, αν μεταβληθούν και διορθωθούν, διατηρούν την ισχύ τους ακόμα και σήμερα και νομιμοποιούμαστε να θεωρήσουμε το έργο του ως ένα από τα μεγαλύτερα μνημεία της ανθρώπινης σκέψης»²².

Η Μέθοδος Προσέγγισης και Ανάλυσης των εννοιών από τον Marx

Αν και ο Marx ξεκίνησε την «περιπλάνηση» του στον κόσμο των «ιδεών» της Πολιτικής Οικονομίας ως ρικαρδιανός²³, μπόρεσε να διακρίνει αδυναμίες που χαρακτήριζαν το έργο του Ricardo. Αποτέλεσμα ήταν να επανακαθορίσει²⁴ την οπτική υπό την οποία αντιλαμβάνονταν

21. Βασίλης Α. Δουκάκης, *Το Νόμισμα*, Αθήνα 1993, 73-74.

22. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 313.

23. Μπλιός, *Παραγωγή και Μαρξιστική Ανάλυση*, 47-53

24. Η θεωρητική επεξεργασία και υπέρβαση της «λανθάνουσας» μορφής υπό την οποία εμφανίζεται στον Ricardo η ερμηνεία του κέρδους (ως η διαφορά ανάμεσα στην αξία του εμπορεύματος και στην αξία της εργασιακής δύναμης που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή του) οδηγεί τον Marx σε ρήξη και με τον εμπειρισμό. Η συγκρότηση της υπεραξίας ως μιας έννοιας που συλλαμβάνει θεωρητικά το κοινωνικό-οχσειακό περιεχό-

τις έννοιες καθώς και τα συμπεράσματα στα οποία ο Ricardo είχε οδηγηθεί²⁵.

Με αφετηρία αυτές ανέπτυξε τις δικές του θέσεις και απόψεις περί των οικονομικών, ερχόμενος σε ρήξη με το έως τότε κατεστημένο του πνεύματος²⁶, το οποίο είχε εγκλωβιστεί²⁷ σε μια απολογητική πρακτική,

μενο τόσο του κέρδους όσο και του τόκου και της προσόδου, καίτοι η ίδια δεν αποτελεί εμπειρικός αισθητή πραγματικότητα, ... πιστοποιεί την οριστική απομάκρυνση του Marx από τον εμπειρισμό. Μηλιός, Παραγωγή και Μαρξιστική Ανάλυση, 53-54.

25. Η φιλοσοφία, όπως κάθε άλλη επιστήμη, έχει τη γλώσσα της, τους εκφραστικούς της τρόπους, τους όρους, που καθιερώθηκαν από παλιά χρόνια και που φτιάχνονται ολοένα. Ο φρασητικός τρόπος κι οι όροι της φιλοσοφίας δεν είναι με την ίδια ακρίβεια ορισμένοι όπως στις άλλες επιστήμες. Κάθε φιλόσοφος έχει το δικό του τρόπο κι οι όροι αλλάζουν πολλές φορές νόημα από τον ένα φιλόσοφο στον άλλο. Θεοδωρίδης, Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, 3.

26. Ο τρόπος παραγωγής, ως η κυρίαρχη πλευρά των κοινωνικών-ταξικών σχέσεων (ο αιτιακός-δομικός πυρήνας τους), αναφέρεται πάντα στις ταξικές λειτουργίες, ανεξάρτητα από τους φορείς που θα ασκήσουν τις λειτουργίες αυτές. Διακρίνει έτσι δύο τύπους ταξικών λειτουργιών και συνακόλουθα δύο τάξεις: τις λειτουργίες της κυρίαρχης τάξης (ιδιοποίηση της υπεραξίας, δια του κράτους άσκηση της πολιτικής εξουσίας, δια των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους οργάνωση της ιδεολογικής εξουσίας), και αυτές της κυριαρχούμενης τάξης (παραγωγή αξίας και υπεραξίας, αναπαραγωγή των υλικών-οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών- όρων της μισθωτής σχέσης). Οι λειτουργίες των δύο βασικών τάξεων εντάσσονται έτσι και συνθέτουν τα ειδικά χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, ενώ ταυτόχρονα οριοθετούν το πεδίο του μεταξύ τους ταξικού ανταγωνισμού.

Στις συγκεκριμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, ένα μέρος των λειτουργιών της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης (του κεφαλαίου) εκχωρείται σε φορείς (άτομα) που δεν εντάσσονται στην κυρίαρχη τάξη, και οι οποίοι μάλιστα υπόκεινται συχνά σε άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση [διότι...ένα καίριο στοιχείο της ταξικής εξουσίας είναι η ικανότητά της να αποτρέπει τη συνειδητοποίηση των κοινών ταξικών συμφερόντων όσων εντάσσονται στις κυριαρχούμενες και υφιστάμενες οικονομική εκμετάλλευση τάξεις].

Η νέα μικροαστική τάξη είναι λοιπόν προϊόν της στελέχωσης των μηχανισμών και διαδικασιών άσκησης της καπιταλιστικής εξουσίας (στο εσωτερικό των υπαρκτών κοινωνικών σχηματισμών) από φορείς που δεν εντάσσονται στην κυρίαρχη τάξη των καπιταλιστών.

Πρόκειται, δηλαδή, για τις κατηγορίες των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη, ακριβώς λόγω της θέσης τους στο πλέγμα των λειτουργιών άσκησης της καπιταλιστικής (...ιδεολογικής) εξουσίας. Παράλληλα, οι φορείς αυτοί δεν εντάσσονται στην καπιταλιστική τάξη, στο βαθμό που δεν είναι ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής (καπιταλιστές). Η νέα μικροαστική τάξη δεν αποτελεί φαινόμενο καποίας «σύγχρονης φάσης» του καπιταλισμού, αλλά εμφανίζεται από την πρώτη κιόλας περίοδο της κυριαρχίας του, μαζί με το αστικό κράτος, και στη συνέχεια με τη δημιουργία της μεγάλης βιομηχανίας. Μηλιός, Παραγωγή και Μαρξιστική Ανάλυση, 93, 103-105.

27. Η ελευθερία μετριέται με το ποσοστό της άνεσης που βρίσκε ο καθένας στο περι-

επιχειρηματολογώντας υπέρ των συμφερόντων των παραγωγών-κατόχων των μέσων παραγωγής και των κατόχων του χρηματικού κεφαλαίου. Πρότεινε ένα νέο θεωρητικό υπόβαθρο, διυλισμένο μέσα από το πρίσμα της μεθόδου που ο ίδιος εφάρμοσε διαφοροποιώντας τη θέση του από την Κλασική Σχολή και προσδίδοντας μια επαναστατική δυναμική²⁸ στα συμπεράσματα των ερευνών του. Οι έννοιες και οι όροι της αστικής Πολιτικής Οικονομίας επιστρατεύτηκαν για να ερμηνεύσουν τα οικονομικά φαινόμενα στο εσωτερικό του νέου θεωρητικού πλαισίου έχοντας υποστεί κριτική τέτοια, στο περιεχόμενό τους, ώστε εμπλουτισμένες και πολλές φορές αναθεωρημένες να αποκτήσουν επιστημονική πληρότητα και τεκμηρίωση, σύμφωνα με τη λογική και τις ενστάσεις που ο Marx ανέπτυξε σε βάρος τους όπως αυτές ήταν διατυπωμένες έως τότε είτε από τους Μερκαντιλιστές είτε από τους θεωρητικούς της Κλασικής Σχολής²⁹.

Ο τρόπος προσέγγισης και ανίχνευσης των εννοιών που εφαρμόστηκε από τον Marx ονομάστηκε «διαλεκτική» ή «γενετική» μέθοδος³⁰. Σύμφωνα με αυτήν, ο ερευνητής μεταβαίνει από το «γενικό» ή «συγκεκριμένο», στο «ειδικό» ή «αφηρημένο» ακολουθώντας στη συνέχεια την αντίστροφη κίνηση, επεξεργαζόμενος τα συμπεράσματα του πρώτου μέρους. Το πρώτο μέρος ονομάστηκε «αναλυτική» μέθοδος³¹ και το δεύτερο «συνθετική».

Πετυχαίνει έτσι, να αποδείξει την ανεπάρκεια που διακρίνει την Κλασική Σχολή και κυρίως τους εκχυδαϊστές της, η οποία ερμηνεύοντας, μέσω της «αναλυτικής» μεθόδου, τις αιτίες εκδήλωσης των «αντικειμένων» της οικονομίας με βάση την εμπειρία, απαντά με ελλιπή και εν πολλοίς μη-έγκυρο τρόπο, σύμφωνα με τον Marx, στα ερωτήματα που ξεπηδούν κατά την επεξεργασία των θεωρητικών εννοιών. Με άλ-

---

βάλλον του, σαν γεννήθηκε. Η πρώτη στέρψη ανοίγει την πόρτα μιας πλασματικής φυλακής, που το βάθος της αυξάνει, όσο και οι στερήσεις που ακολουθούν...

Τα πρότυπα – των από κάθε άποψη χορτάτων – που ο φτωχός φθονεί είναι τα μόνα που εκτιμά στην πραγματικότητα, μ' όποιον τρόπο κι αν εκδηλώνει το μίσος, ακόμη και την περιφρόνησή του γι' αυτά... Λιλή Ζωγράφου, *Αντιγνώση-Τα Δεκανίκια του Καπιταλισμού*, Αθήνα χ.χ.¹⁶, 297.

28. Μπλιός, *Παραγωγή και Μαρξιστική Ανάλυση*, 61.

29. Μπλιός-Οικονομάκης, *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, 127.

30. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 487 και Μπλιός, *Παραγωγή και Μαρξιστική Ανάλυση*, 54.

31. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 487.

λες μεθόδους έρευνας, όπως αυτές που εφαρμόστηκαν από τους Smith και Ricardo, το εννοιολογικό κενό που προκύπτει, ως συνδυασμένο αποτέλεσμα μεθοδολογίας και πηγής άντλησης ερεθισμάτων, μπορεί να λεχθεί πως βοηθά στην συγκάλυψη των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης³², η οποία με τον τρόπο αυτό ενισχύει τη θέση της σε βάρος των υπολοίπων στην αρένα της αστικής κοινωνίας³³. Η πραγματικότητα μέχρι τον Marx, έτοι όπως την αντιλαμβάνονταν φιλόσοφοι της αστικής Πολιτικής Οικονομίας όπως οι Say, Bastiat κ.ά, αποτελεί ανεξάντλητη πηγή απολογίας και αποπροσανατολισμού από τις πραγματικές αιτίες εκδήλωσης των φαινομένων, ενώ παράλληλα συντελεί στην διασφάλιση των κεκτημένων. Τα δύο εργαλεία έρευνας, η μεθοδολογία και ο εμπειρισμός δείχνουν να χρησιμοποιούνται ωσάν να διασφαλίζουν το ένα στο άλλο την απόκρυψη και διαφύλαξη των αδυναμιών τους και της επιστημονικής τους ανεπάρκειας. Η διάρρηξη αυτού του δεσμού αφήνει και τα δύο εκτεθειμένα, επιτρέποντας να φανεί το διαβλητό των συμπερασμάτων τους.

Ο Marx επιχειρώντας να προσεγγίσει τις έννοιες με τη «διαλεκτική» του μέθοδο, προσέγγισε το προφανές. Την τεκμηριωμένη διασφάλιση του «αληθούς» των συμπερασμάτων μιας έρευνας και όχι την αναγωγή τους σε γενικές αλήθειες. Παραστατικά μπορεί να λεχθεί ότι ο Marx κλείνει τον κύκλο της ερευνητικής διαδικασίας η οποία ως πρώτο και τελευταίο έχει το ίδιο σημείο αναφοράς. Όπως περιγράφει ο Rubin: η αναλυτική μέθοδος³⁴, συνίσταται στη λήψη ενός σύνθετου συγκεκριμένου φαινομένου ως σημείου εκκίνησης της έρευνας και στην επιλογή ενός ή περισσότερων από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά [του], πα-

32. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 503-504. Fernand Braudel, *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, Αθήνα 1992, 50 [στο εξής= Braudel, *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*].

33. Braudel, *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, 52-54.

34. Είναι [ενδιαφέρουσα]... μια... παρατήρηση [του Gramsci] σχετικά με τη συμβολή του Ricardo στην αναλυτική μέθοδο του Marx: «Προκειμένου να αποδείξουμε την ιστορική καταγωγή της φιλοσοφίας της πράξης... χρειάζεται να μελετήσουμε την αντίληψη των οικονομικών νόμων που πρότεινε ο David Ricardo. Πρόκειται για τη διαπίστωση ότι ο Ricardo συνέβαλε σημαντικά στη διατύπωση της φιλοσοφίας της πράξης όχι μόνο αναφορικά με την έννοια της «αξίας» στην οικονομική θεωρία, αλλά ήταν και «φιλοσοφικά» σημαντικός και πρότεινε έναν τρόπο σκέψης και διαίσθησης της ιστορίας και της ζωής. Η μέθοδος του «ας υποθέσουμε ότι...», του συλλογισμού που καταλήγει σ' ένα δεδομένο συμπέρασμα, πιστεύω ότι θα έπρεπε να θεωρηθεί ως ένα από τα σημεία αφετηρίας (ένα από τα διανοητικά κίνητρα) της φιλοσοφικής εμπειρίας της φιλοσοφίας της πράξης. Αξίζει να εξεταστεί αν ο Ricardo μελετήθηκε ποτέ από αυτή την

ραβλέποντας την πολλαπλότητα των χαρακτηριστικών του, και μεταβαίνοντας έτσι από την πιο συγκεκριμένη στην πιο αφηρημένη έννοια, στην πιο απλή ή πιο λεπτή έννοια, όπως λειο ο Marx. Με την παραπέρα ανάλυση προχωρούμε από αυτή την έννοια σε μια ακόμη πιο απλή, μέχρι να φτάσουμε στις πιο αφηρημένες έννοιες μιας συγκεκριμένης επιστήμης ή ενός συγκεκριμένου συμπλέγματος ζητημάτων που μας ενδιαφέρουν³⁵ και συμπληρώνει πως όσο αναγκαία και αν είναι η χρήση της αναλυτικής μεθόδου στο πρώτο στάδιο της επιστημονικής έρευνας, δεν μπορεί να είναι ικανοποιητική από μόνη της και πρέπει να συμπληρωθεί από μια άλλη μέθοδο. Αφού, μέσω της ανάλυσης, ιχνηλατήσουμε τα σύνθετα φαινόμενα πίσω στα βασικά τους σημεία, πρέπει να ακολουθήσουμε την αντίθετη κατεύθυνση και, αρχίζοντας από τις πιο αφηρημένες έννοιες, να δείξουμε πώς αυτές αναπτύσσονται για να μας οδηγήσουν στις πιο συγκεκριμένες μορφές, στις πιο συγκεκριμένες έννοιες.

Παρά την αναλογικότητα, κατά τη μετάβαση από το «συγκεκριμένο» στο «αφηρημένο», που εμφανίζουν οι υιοθετούμενες από τους Ricardo και Marx μέθοδοι³⁶, δεν περνά απαρατήρητη η ατυχής συγκάλυψη της «αλήθειας» η οποία, όσο αντικειμενικά κι αν επιχειρείται να προσεγγιστεί από τον Ricardo, δεν παύει να προσφέρεται αλλοιωμένη λόγω του φετιχιστικού χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας. Αντίθετα ο Marx, όπως μαρτυρούν και τα συμπεράσματα των ερευνών του, δείχνει ενδιαφέρον γι' αυτό που κρύβεται πίσω από την υλική μορφή των προϊόντων της εργασίας. Πρόκειται για σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται μέσω των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των ελεύθερων εμπορευματοπαραγωγών και εμπορευματοκατόχων και οι οποίες, μέσω της ανταλλαγής³⁷, αλλοτριώνονται και απορροφώνται από τα αντικείμενα, καθώς μετατρέπονται σε εσωτερικές ιδιότητες των εμπορευμάτων.

Μέσω του εμπειρισμού το σημαντικό αυτό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού απεισιωπήθη. Τα «εκ φύσεως» γνωρίσματα των αντικειμένων της εργασίας εμπλουτίστηκαν με νέα, όπως είναι η «αξία», τα

οπτική. A. Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks*, Λονδίνο 1971, 412. Πρβλ. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 311.

35 Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 486.

36. Joan Robinson, *Economic Philosophy*, Μίντλεσεξ 1964, 39.

37. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 507.

οποία προέκυψαν ως εν γένει, εσωτερικές ιδιότητες τους κι όχι ως προσήκουσες στα αντικείμενα ιδιότητες. Προϊόντα των συνδυασμών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών και εμπορευματοκατόχων στη σφαίρα της ανταλλαγής. Το συμπέρασμα αυτό είναι που ουσιαστικά κάνει τον Marx να ξεχωρίζει από τους προηγούμενους του στοχαστές της Κλασικής Σχολής. Αποτέλεσμα της «διαλεκτικής» μεθόδου που εφάρμοσε. Προσεγγίζοντας την ουσία των προϊόντων της εργασίας καθώς και τις ανθρώπινες σχέσεις υπό το πρίσμα μιας νέας οπτικής, επιχείρησε να ξεψαχνίσει τους όρους και τις συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής πετυχαίνοντας να προσεγγίσει και σε πολλές³⁸ περιπτώσεις να αποκαλύψει τα ενδόμυχα συστατικά της ψυχής της αστικής κοινωνίας. Τα επεξεργάστηκε, τα ανέλυσε, προσκομίζοντας την φειχιστική υποκρισία του καπιταλισμού, ο οποίος φαίνεται να προσπαθεί να λύσει τα προβλήματα που ο ίδιος δημιουργεί, χωρίς όμως να έχει το θάρρος να τα αντικρίσει.

Η Αξία στον Ricardo

... από καμιά πηγή δεν έχουν προέλθει τόσα πολλά λάθη και τόσες διλογιές ό' αυτή την επιστήμη, όσα από τις ασαφείς ιδέες που συνδέονται με τη λέξη αξία³⁹.

Σύμφωνα με τον Ricardo, η εργασία αποτελεί το θεμέλιο κάθε είδους αξίας⁴⁰, ένα συνηθισμένο μέτρο μέσω του οποίου η «πραγματική» όπως και η «σχετική» αξία των εμπορευμάτων μπορούν να εκτιμηθούν⁴¹. Ποια σχέση συνδέει, όμως, τις δύο αξίες; Όπως επίσης, ποιες είναι οι διακριτές διαφορές τους;

Αναφέρει: *In speaking...of...the relative quantity of labour as*

38. Μπλιός-Οικονομάκης, Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία, 17

39. *...from no source do so many errors, and so much difference of opinion in that science proceed, as from the vague ideas which are attached to the word value.* Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 7. Γιώργος Σταμάτης, *Ντέιβιντ Ρικάρντο / Καρλ Μαρξ «Αξία και Υπεραξία»*, Αθήνα 1987, 102 [στο εξής= Σταμάτης, «Αξία και Υπεραξία»].

40. *... labour ... [is] the foundation of all value...* Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 11.

41. *...labour is a common measure, by which their [commodities'] real as well as their relative value may be estimated...* Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 189.

*almost exclusively determining the relative value of commodities, I must not be supposed to be inattentive to the different qualities of labour, and the difficulty of comparing an hour's or a day's labour in one employment with the same duration of labour in another. The estimation in which different qualities of labour are held comes soon to be adjusted in the market with sufficient precision for all practical purposes, and depends much on the comparative skill of the labourer and intensity of the labour performed*⁴². Από το ανωτέρω προκύπτει πως εκτός από την σχετική ποσότητα εργασίας που απαιτείται για τον καθορισμό της «σχετικής» αξίας, κανείς καλείται να συνηπολογίσει και την ποιότητα της εργασίας αυτής, ώστε να προσδιορίσει με ακρίβεια το μέγεθος.

Συνδράμουν, άρα, δύο παράμετροι στον τελικό καθορισμό αυτού του είδους της αξίας, η ποσότητα και η ποιότητα, το χρονικά μετρήσιμο και το υποκειμενικά εκτιμώμενο⁴³, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που συμβάλλει στην διακριτή διαφοροποίηση όχι μόνο ετερογενών αλλά και ομοιογενών εργασιών⁴⁴. Με τον τρόπο αυτό ο Ricardo εμφανίζεται να κατευθύνει το ερευνητικό του έργο αντίθετα απ' ό,τι, μεταγενέστερα δεί-

42. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 11-12.

43. *But though labour be the real measure of the exchangeable value of all commodities, it is not that by which their value is commonly estimated. It is often difficult to ascertain the proportion between two different quantities of labour. The time spent in two different sorts of work will not always alone determine this proportion. The different degrees of hardship endured, and of ingenuity exercised, must likewise be taken into account. There may be more labour in an hour's hard work than in two hours' easy business; or in an hour's application to a trade, which it costs ten years' labour to learn, than in a mounth's industry at an ordinary and obvious employment. But it is not easy to find any accurate measure, either of hardship or ingenuity. In exchanging, indeed, the different productions of different sorts of labour for one another, some allowance is commonly made for both. It is adjusted, however, not by any accurate measure, but by the higgling and bargaining of the market, according to that sort of rough equality which, though not exact, is sufficient for carrying on the business of common life.* Adam Smith, *An Inquiry Into The Nature and Causes of The Wealth of Nations*, Ινδιανάπολη 1981, 48-49. Παρατίθεται στο Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 12. Παρατήρηση: στην έκδοση αυτή υπάρχει λάθος του Ricardo ως προς το κεφάλαιο που περιέχει το ανωτέρω χωρίο. Αναφέρεται το κεφ. 10 ενώ πρόκειται για το κεφ. 5.

44. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 6.

χνει να έχει επιλέξει για λογαριασμό του ο Marx εισάγοντας την έννοια της αφηρημένης γενικής ανθρώπινης εργασίας⁴⁵. Λάθος επιλογή, σημείο αδυναμίας του Ricardo ή απόρροια της μεθόδου προσέγγισης της «αλήθειας» που υιοθετεί.

Με την είσοδο της στον χώρο των εννοιών, η μαρξική αφηρημένη γενική, ανθρώπινη εργασία πέτυχε την ομοιογενοποίηση κάθε είδους εργασίας στα πλαίσια της διαδικασίας ανταλλαγής των εμπορευμάτων, εντός των πλαισίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αντίθετα ο Ricardo ακολουθώντας την διδαχή του Smith ετερογενοποιεί κάθε εργασιακή δραστηριότητα προσθέτοντας στα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την ποιότητα των εμπορευμάτων και την επιδεξιότητα ως στοιχείο της «σχετικής» τους αξίας⁴⁶. Αυτό είναι αρκετό, ώστε ακόμα και αντικειμενικοποιημένες υλικότητες της ίδιας κατηγορίας εργασιακής δραστηριότητας να έχουν διαφορετική «αξία» αφού δεν είναι όλοι οι άνθρωποι στον ίδιο βαθμό επιδέξιοι. Υψώνει τοίχο στην παραπέρα ανάλυση, ο οποίος του φράσσει το οπτικό πεδίο με αποτέλεσμα να αδυνατεί να διακρίνει ό,τι πραγματικά χαρακτηρίζει το αποτέλεσμα της εργασίας και το ανάγει σε προϊόν ομοιογενοποιημένης εντός της κοινωνίας, ανθρώπινης, αφηρημένης γενικής εργασίας⁴⁷.

Η αποδοχή των απόψεων του Smith, έτσι όπως αυτές παρατίθενται στον Ricardo, δείχνουν να εκφράζουν μια πιθανή άποψη του τελευταίου. Η «σχετική» αξία και η «ανταλλακτική» αξία ταυτίζονται ως έννοιες. Αναφέρει: *...it is correct to say, as Adam Smith had previously said, «that the proportion between the quantities of labour necessary for acquiring different objects seems to be the only circumstance which can afford any rule for exchanging them for one another;» or in other words that it is the comparative quantity of commodities which labour will produce that determines their present or past relative value*⁴⁸. Ο Ricardo μιλά στο κυρίως κείμενο για τη «σχετική» αξία και εκφράζει τις απόψεις του⁴⁹. Στην παραπομπή της σελίδας 12 των «Αρχών», που σημειώθηκε προηγουμένως, το χωρίο από τον «Πλούτο των Εθνών» πα-

45. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 502-503.

46. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 12.

47. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 46-48.

48. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 9.

49. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 11.

ρατίθεται συνοδεύοντας τα λεγόμενα του αφενός για να να τεκμηριώσει τη θέση του, αφετέρου για να διατυπωθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια ο τρόπος με τον οποίο θεωρεί ότι οι παράμετροι της ποιότητας (quality) επηρεάζουν τη «σχετική» αξία. Ο Smith, όμως, αναφέρεται στην «ανταλλακτική» αξία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στο μυαλό του Ricardo οι δύο όροι «σχετική» και «ανταλλακτική» αξία ταυτίζονται. Πρόκειται, δηλαδή, για την ίδια έννοια η οποία τη μια φορά καλείται «σχετική» και την άλλη «ανταλλακτική» αξία⁵⁰. Άρα μπορεί να ειπωθεί ότι και στη διαμόρφωση της «ανταλλακτικής» αξίας ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος συμβάλλουν δύο παράγοντες, η ποσότητα και η ποιότητα της συγκεκριμένης, για την παραγωγή του, εργασίας.

Όμως, αν και εισάγει τον παράγοντα «ποιότητα» στην ανάλυση του, εν τούτοις πολύ γρήγορα ξεμπερδεύει με αυτόν. Θεωρεί ότι παραμένει σταθερός στον χρόνο. Αποτέλεσμα, επιλέγει να ασχοληθεί με την παράμετρο «ποσότητα» και τους συντελεστές που την επηρεάζουν, δεδομένου ότι η «ποιότητα» απλά «παρίσταται» στην διαμόρφωση της τελικής τιμής της ανταλλακτικής αξίας, χωρίς να συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση του μεγέθους της⁵¹.

Μέχρι και την εποχή του, η τελειοποίηση των μηχανημάτων όπως και το μέγεθος του καταμερισμού της εργασίας τόσο μέσα στην κοινωνία, όσο και στην παραγωγική διαδικασία δεν είχαν αναπτυχθεί τόσο,

---

50. Αν ο ισχυρισμός αυτός εγείρει ενστάσεις, για την ανατροπή του θα μπορούσε να επικαλεστεί κανείς την άποψη του Marx: Για το εμπόρευμα...το οποίο εκφράζει την αξία του σε ένα άλλο εμπόρευμα, λέμε: Η αξία του παριστάνεται ως σχετική αξία...Για το άλλο εμπόρευμα...το οποίο χρησιμεύει ως υλικό της αξιακής έκφρασης, λέμε: Λειτουργεί ως ισοδύναμο του πρώτου εμπορεύματος... το ως ισοδύναμο λειτουργούν εμπόρευμα...ισχύει για άλλα εμπορεύματα ως...ανταλλακτική αξία. Το εμπόρευμα...η αξία του οποίου είναι εκφρασμένη σχετικά, κατέχει την μορφή ανταλλακτικής αξίας...στο ότι το αξιακό τους μέγεθος εκφράζεται δια της αναλογίας, στην οποία το άλλο εμπόρευμα είναι ανταλλάξιμο με αυτό (Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 176, 191).

Διατηρώ, όμως, τις επιφυλάξεις μου διότι καίτοι εξαιρετικής οξυδέρκειας, παρά το δωρικό ύφος που τα χαρακτηρίζει, τα γραπτά του Ricardo είναι ελλιπή ως προς την διεισδυτική ματιά που χαρακτηρίζει τα κείμενα του Marx, στο εγχείρημα προσδιορισμού της «αξίας» ως έννοιας. Η αυτοδυναμία της μορφής της ανταλλακτικής αξίας προϋπέθεσε την χρήση του σχήματος «σχετική αξία – μορφή ισοδυνάμου», από μέρους του Marx, η οποία (χρήση) ήταν η «κοινωνική εμφάνιση» της διαλεκτικής του μεθόδου κατά την ανάλυση της «αξίας».

51. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 7, 12-24.

όσο είχαν αναπτυχθεί στην εποχή όπου ο Μαρξ συνέγραφε τις απόψεις του⁵². Οι παρωχημένες αντιλήψεις που αναδύονται από το κείμενο αποτυπώνουν την επικρατούσα άποψη της εποχής του Ricardo, απόρροια μιας διαδρομής του ανθρώπινου γένους όπου οι παραγωγικές διαδικασίες από γενιά σε γενιά παρέμεναν αμετάβλητες ή διαφοροποιούνταν ελάχιστα, ώστε να μπορούν να θεωρηθούν αμετάβλητες.

Ο ορισμός που επιλέγει ώστε να περιγράψει την «ανταλλακτική» αξία συμφωνεί με την ανάλυση που προηγήθηκε, δοθέντος ότι περιορίζει το αντικείμενο της έρευνας του σ' εκείνα τα εμπορεύματα μόνον, των οποίων η ποσότητα μπορεί να αυξηθεί με τον ανθρώπινο μόχθο και κατά την παραγωγή των οποίων ο ανταγωνισμός λειτουργεί χωρίς περιορισμό⁵³ *Προϋποτιθέμενης της χρησιμότητας τους, τα εμπορεύματα αντλούν την ανταλλακτική τους αξία... από την ποσότητα της εργασίας που απαιτείται για την απόκτηση τους*. «Απαιτείται», «required» όπως αναφέρεται στο πρωτότυπο⁵⁴.

Αντίθετα, όταν ορίζει την «αξία»⁵⁵ δεν αναφέρεται στην «required» («απαιτούμενη») αλλά στην «necessary»⁵⁶ («αναγκαία», «απαραίτητη») «ποσότητα εργασίας». *Η αξία του εμπορεύματος (ενός τυχαίου εμπορεύματος)*⁵⁷ ...εξαρτάται από τη σχετική⁵⁸ ποσότητα της εργασίας η οποία είναι *α ν α γ κ α ί α* για την παραγωγή του⁵⁹.

Ο χαρακτήρας που διακρίνει την «exchangeable value», όπως ανεφέρθη προηγουμένως, περιέχει την «quantity» και την «quality» ενός συγκεκριμένου είδους εργασίας. Ο προσδιορισμός «required» δεν πε-

52. Braudel, *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, 46-50.

53. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 5-6. Σταμάτης, «Αξία και Υπεραξία», 100-101. Βλ. επίσης, Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 317.

54. Require...2 - sth (of sb) (fml) (esp passive) to order or to demand sth, esp from a position of authority. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Οξφόρδη 1995⁵, 996.

55. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 5.

56. Necessary: 1. essential for a purpose...2 that must be; inevitable; logical. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Οξφόρδη 1995⁵, 776.

57. Η διευκρίνιση δική μου.

58. Προσδίδει τον χαρακτηρισμό «relative», δηλαδή «σχετική» διότι προκειμένου να προσδιοριστεί η «αξία» ενός εμπορεύματος συγκρίνονται η δαπανώμενη για την παραγωγή του ποσότητα εργασίας με την αντίστοιχη για την παραγωγή ενός άλλου εμπορεύματος.

59. Σταμάτης, «Αξία και Υπεραξία», 99.

ριορίζεται από την αυστηρότητα του «necessary». Ο επιθετικός προσδιορισμός «necessary» προσδίδει θέση κεντρικού άξονα, χαρακτηριστικού στοιχείου ελλείπει του οποίου παύουν να υφίστανται οι ιδιαιτερότητες του συστατικού που παραχωρεί τα γνώρισμα του στην «ιδέα». «Necessary quantity of labour for its production»⁶⁰, χωρίς αυτήν το εμπόρευμα δεν μπορεί να παραχθεί, ώστε να λάβει αξία. «Required quantity of labour», περιέχει το χαρακτηριστικό γνώρισμα «quantity of labour» ταυτόχρονα, όμως, είναι «required» για κάποιο συγκεκριμένο είδος εργασίας, δηλαδή μια συγκεκριμένη «quality of labour», όπως αυτή περιγράφηκε προηγουμένως. Για κάποια άλλη «quality», ίσως, απαιτείται διαφορετική «quantity of labour». Η υποκειμενικότητα στον προσδιορισμό της «ανταλλακτικής αξίας» κάνει και πάλι την εμφάνιση της μέσω της «απαιτούμενης» ποσότητας εργασίας.

Αντίθετα, γίνεται συγκεκριμένος, χρησιμοποιώντας αυστηρά δομημένη σύνταξη, όταν διατυπώνει την άποψη πως η παρούσα ή παρελθούσα «σχετική» αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται («determine») από τη σχετική ποσότητα που η εργασία θα παραγάγει⁶¹. Μάλλον, δεν φαίνεται να παραχωρεί περιθώρια άλλης ερμηνείας πέραν της προφανούς. Η σχετική αξία καθορίζεται από την ποσότητα των εμπορευμάτων που παράγονται μεταξύ δύο χρονικών σημείων - τη σχετική, δηλαδή, ποσότητα - για σταθερή «ποιότητα» εργασίας⁶².

Μας παρουσιάζει, έτσι, έναν άλλο ποσοτικό προσδιορισμό της σχετικής αξίας. Προκύπτει σύμφωνα με τα λεγόμενα του πως, δοθείσης της ποσότητας των προϊόντων της εργασίας όπως και της ποσότητας της δαπανημένης εργασίας (η οποία μπορεί να μετρηθεί μέσω του χρόνου εργασίας⁶³, η «ποιότητα» της εργασίας μπορεί να μετρηθεί ως διαφορά των δύο. Σε συμφωνία με ό,τι υποστήριξε ο Rubín αναλύοντας το έργο του Ricardo, σχετικά με τη μέθοδο της επιστημονικής αιτιότητας, ο τελευταίος δείχνει να πέτυχε, ανεξάρτητα αν συμφωνεί κανείς ή όχι με τις απόψεις του, να προσδιορίσει ποσοτικά τόσο την «ποσότητα» της εργασίας, όσο και τη «σχετική» αξία και την «ποιότητα» αυτής.

60. Η φράση αποδίδει το νόημα όπως το αντιλαμβάνομαι

61. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 9.

62. Ο.π., 12-13.

63. Ο.π., 6-7.

Σαν συμπέρασμα, μπορεί να ειπωθεί ότι ο Ricardo, αποδεχόμενος το σχήμα του Smith, διακρίνει την «αξία» ενός εμπορεύματος σε αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία⁶⁴. Στη συνέχεια αναλύει την ανταλλακτική αξία θεωρώντας την «αξία»-την “real”, την «πραγματική», δηλαδή, αξία-συστατικό στοιχείο της. Μια συγκεκριμένη «quality of labour», δοθείσης “utility”, προκειμένου να αποτιμηθεί ως «exchangeable value» πρέπει να είναι, πριν απ’ όλα, “value”, “real value”. Αν δεν περιέχει «ποσότητα εργασίας» τότε το εμπόρευμα στερείται του θεμελιώδους χαρακτηριστικού του, πάνω στο οποίο προστίθεται η «quality of labour» προκειμένου να διαμορφωθεί το μέγεθος της «σχετικής» ή «ανταλλακτικής» αξίας, δηλαδή η ποσότητα των αγαθών που δίδονται ως αντάλλαγμα προκειμένου κανείς να οικειοποιηθεί το προϊόν της εργασίας ενός άλλου παραγωγού⁶⁵.

Μπορεί να προκύψει ένσταση η οποία προέρχεται από το χωρίο: *In the early stages of society, the exchangeable value of these commodities, or the rule which determines how much of one shall be given in exchange for another, depends almost exclusively on the comparative quantity of labour expended on each*, με τον αρχικό ορισμό της «αξίας»⁶⁶. Η ενέργεια αυτή, μάλλον, θα ήταν ατυχής. Ο Ricardo διευκρινίζει ότι η ανταλλακτική αξία εξαρτάται «σχεδόν αποκλειστικά» από την συγκριτική (δηλαδή τη σχετική) ποσότητα εργασίας που έχει ξοδευτεί στο καθένα από τα εμπορεύματα, αφήνοντας χώρο, στο εσωτερικό της έννοιας της «ανταλλακτικής αξίας», στην ποιότητα την οποία εισάγει αργότερα. Προκύπτει ότι η «πραγματική» και η «σχετική» αξία διακρίνονται μεταξύ τους ως δύο ανεξάρτητες έννοιες.

Έμφαση στον θεματικό άξονα της παραγράφου δίνεται και από τα ρήματα που συνοδεύουν τους δύο επιθετικούς προσδιορισμούς. Η “necessary quantity of labour” εισάγεται με το ρήμα “depend”⁶⁷, ενώ η “required quantity of labour” με το ρήμα “derive”⁶⁸. «Εξαρτάται», εκφράζει κάτι δεσμευτικό, κάτι το απόλυτο. Συμπεραίνει κανείς ότι γίνε-

64. Ο.π., 5.

65. Ο.π., 5. και Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 38.

66. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 5-6.

67. Depend... *depend on sb/sth (for sth)...1 to need sb/sth for a particular purpose...2 to get money or other help from sb/sth. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Οξφόρδη 1995*⁵, 311.

68. Derive...2 (b) - *sth from sth to find the source of sth. Oxford Advanced Learner's*

ται αναφορά σε κάποιο χαρακτηριστικό γνώρισμα ή ιδιότητα ενός «αντικειμένου», στην διάπλαση του οποίου συμμετέχουν συγκεκριμένοι «εξωτερικοί» ή «εσωτερικοί» παράγοντες. Αντίθετα, «derive», «αντλώ», περιέχει κίνηση. Κάτι εξελίσσεται σύμφωνα με μια ορισμένη διαδικασία. Μπορεί η πηγή, «source», να παραμείνει το σταθερό σημείο αναφοράς χωρίς, όμως, να είναι δεσμευτικό ότι κάθε φορά θα ακολουθείται η ίδια πορεία «παραγωγής» του αποτελέσματος. Συνήθως μπορεί να συμβαίνει, αλλά αν δεν συμβεί δεν αλλάζει τίποτε ως προς την πηγή. Αν, όμως, κάποιο «αντικείμενο» εξαρτιόνταν από ένα γνώρισμα και τώρα δεν εξαρτάται πια τότε παύει το «αντικείμενο» να φέρει τις ιδιαιτερότητες που το έκαναν διακριτό εξαιτίας του γνωρίσματος.

Μια ακόμη περίπτωση πιθανής διαμόρφωσης αντίθετου συμπεράσματος, σχετικά με τις απόψεις του Ricardo περί «σχετικής» ή «πραγματικής» αξίας, μπορεί να προκύψει αν κανείς περιοριστεί στους ορισμούς της «αξίας» και της «ανταλλακτικής αξίας» της σελίδας 5 των «Αρχών», ενισχύοντας τη θέση του με την άποψη του Ricardo: ...*their [commodities'] relative values will be governed by the relative quantities of labour bestowed on their production*⁶⁹ της οποίας η διατύπωση μοιάζει με την αντίστοιχη της «αξίας». Όμως πρέπει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη φράση χρησιμοποιεί το ρήμα “govern” σε αντίθεση με τον «ορισμό» όπου χρησιμοποιείται το ρήμα “depend”, ενισχυμένο με τον επιθετικό προσδιορισμό «necessary». Η χρήση του «govern» παραπέμπει στην επικράτηση μιας παραμέτρου-υποκείμενο έναντι μιας άλλης-αντικείμενο στον προσδιορισμό του νοήματος της «έννοιας». Υφίστανται, όμως, με τέτοιο τρόπο οι συνθήκες λειτουργίας του μηχανισμού ώστε κάποιος ή κάποιοι παράγοντες επικρατούν έναντι άλλων, χαρακτηρίζοντας με το δικό τους χρώμα την «ιδέα». Έτσι, αν δεν λάβει κανείς υπόψη του όσα αναφέρονται στις επόμενες σελίδες που ακολουθούν της σελίδας 5 και τα οποία επισημάνθηκαν και επιχειρήθηκε να αναλυθούν προηγουμένως, υπάρχει περίπτωση να διαμορφώσει την άποψη ότι ο Ricardo συγχέει τις δύο έννοιες, ταυτίζοντάς τις⁷⁰. Μάλλον, όμως, ότι ένα τέτοιο συμπέρασμα δεν προκύπτει.

Dictionary, Οξφόρδη 1995⁵, 313

69. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 30.

70. Ντέιβιντ Ρικάρντο, *Αρχαία Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, Αθήνα 1992, 8.

Σύμφωνα με τον Ricardo, η «αξία» ενός χρήσιμου προϊόντος εργασίας προσδιορίζεται από την απαραίτητη ποσότητα, δαπανημένης για την παραγωγή του εμπορεύματος, εργασίας. Για τον προσδιορισμό της «σχετικής» ή «ανταλλακτικής» αξίας πρέπει να ληφθούν υπόψη εκτός από την ποσότητα της δαπανημένης εργασίας και η ποιότητα του συγκεκριμένου είδους εργασίας⁷¹.

Η επέμβαση στον Ricardo

... παραβλέπουν τελείως το γεγονός... [ότι] η παράγραφος η οποία ασχολείται με τη σύγκριση σιτηρών και σιδήρου δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα συμπέρασμα που προκύπτει από την προηγούμενη παράγραφο, η οποία συνήθως αγνοείται όχι μόνον από τους επικριτές αλλά, επίσης, και από τους σχολιαστές του Marx.

[Ένα ορισμένο εμπόρευμα, ένα κουάρτερ στάρι, ανταλλάσσεται λχ. με χ κουτιά μιογιά για παπούτσια ή με ψ ποσότητα μετάξι ή με ω ποσότητα χρυσό κλπ., κοντολογίς με άλλα εμπορεύματα στις πιο διαφορετικές αναλογίες. Επομένως το στάρι δεν έχει μια μονάχα, αλλά πολλές ανταλλακτικές αξίες. Επειδή όμως χ κουτιά μιογιά για Παπούτσια ή ψ ποσότητα μετάξι ή ω ποσότητα χρυσός κλπ. είναι η ανταλλακτική αξία ενός κουάρτερ στάρι, πρέπει τα χ κουτιά μιογιά για παπούτσια, ή ψ ποσότητα μετάξι, ή ω ποσότητα χρυσός κλπ. να μπορούν ν' αντικαταστήσουν το ένα το άλλο ή να είναι ίσες μεταξύ τους ανταλλακτικές αξίες. Από δω βγαίνει το συμπέρασμα ότι πρώτο: οι διάφορες ανταλλακτικές αξίες του ίδιου εμπορεύματος εκφράζουν κάτι το όμοιο. Δεύτερο όμως ότι: η ανταλλακτική αξία μπορεί γενικά να είναι μόνο ο Τρόπος έκφρασης, η «μορφή εμφάνισης» ενός Περιεχομένου που διαφέρει από την ανταλλακτική αξία⁷²...

Ποια είναι η εργασία που δημιουργεί ή καθορίζει την αξία, και ποια η αξία που δημιουργείται και καθορίζεται από την εργασία; Αυτό είναι το κύριο πρόβλημα της μαρξιστικής θεωρίας...

Ακολουθώντας τον Marx... το καθήκον μας... είναι... να δείξουμε ότι η αξία ενός προϊόντος μπορεί να αποδοθεί στην εργασία. Πρέπει ακόμη να δείξουμε και το αντίθετο. Πρέπει να αποκαλύψουμε πώς οι παραγωγικές σχέσεις των ανθρώπων βρίσκουν την έκφραση τους στην αξία.

Αυτή είναι η βασική διατύπωση του προβλήματος η οποία πρέπει,

71. J. H. Hollander, The Development of Ricardo's Theory of Value, *Quarterly Journal of Economics* 18 (1904), 455-491, βλ. επίσης στο Internet: <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3113/hollander/value/html>.

72. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, Αθήνα 1978, 51 [στο εξής= Marx, *Το Κεφάλαιο*].

από τη μαρξιστική σκοπιά, να θεωρηθεί ως η μεθοδολογικά πιο σωστή.

Αν θέσουμε το ερώτημα με αυτό τον τρόπο, παίρνουμε ως σημείο εκκίνησης της έρευνας όχι την έννοια της αξίας, αλλά την έννοια της εργασίας. Ορίζουμε την έννοια της εργασίας με τέτοιον τρόπο ώστε η έννοια της αξίας να έπεται αυτής⁷³.

Πριν την επεξεργασία του αξιακού τρίπτυχου ουσία – μέγεθος – μορφή⁷⁴, ο Marx υποστηρίζει πως μια αξία χρήσης ή ένα αγαθό, το οποίο παράγεται όταν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει επικρατήσει έναντι κάθε άλλου τρόπου παραγωγής, έχει αξία μόνο διότι μέσα σ' αυτό έχει αντικειμενοποιηθεί ή υλοποιηθεί απλή, αφηρημένη ανθρωπινή εργασία⁷⁵, δηλαδή κοινωνική εργασία. Στη συνέχεια, συμπληρώνει ότι η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από την ποσότητα της εργασίας που ξοδεύτηκε στη διάρκεια της παραγωγής του⁷⁶. Οι δύο αυτοί ορισμοί, δείχνουν να βρίσκονται σε αντιστοιχία με ό,τι υποστήριξε ο Ricardo από τις πρώτες, μόλις, σειρές του πρώτου κεφαλαίου των «Αρχών».

Ο πρώτος ορισμός μοιάζει να βρίσκεται σε αναλογία με την άποψη του Ricardo: *Possessing utility, commodities derive their exchangeable value from two sources: from their scarcity, and from the quantity of labour required to obtain them*⁷⁷, ο οποίος, όπως και ο Marx, καταλήγει στον τρόπο μέτρησης της ποσότητας εργασίας, δηλαδή τη χρονική διάρκεια της εργασίας⁷⁸.

Ο δεύτερος ορισμός μοιάζει να βρίσκεται σε αναλογία με το συμπέρασμα του Ricardo: *...[the] relative values [of commodities] will be governed by the relative quantities of labour bestowed on their production*⁷⁹.

Έχει διατυπωθεί η άποψη, σύμφωνα με την μαρξιστική αντίληψη, πως ο Ricardo αποδέχεται ως ισοδύναμες την «αξία» και την «ανταλλα-

73. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 485-488 και 516-517.

74. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 495.

75. Marx, *Το Κεφάλαιο*, 52-58. Ο ίδιος, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 40-47.

76. Marx, *Το Κεφάλαιο*, 53. Ο ίδιος, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 41.

77. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 5.

78. Marx, *Το Κεφάλαιο*, 53. Ο ίδιος, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 41. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 6.

79. Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 30.

κτική» ή «σχετική αξία». Αναλογιζόμενος τα ανωτέρω, θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει την ορθότητα του λόγου του Marx ο οποίος ενδεχομένως να αλλοιώνει το νοηματικό περιεχόμενο των «ιδεών» που θέτει υπό συζήτηση ο Ricardo. Σε μια τέτοια περίπτωση, το νοηματικό περιεχόμενο των εννοιών δείχνει ταυτόσημο, δίχως να διακρίνονται διαφορές. Για τον Ricardo, όμως, μοιάζει να υφίστανται διαφορές. Προσπαθήσαμε να τις αναφέρουμε και να τις αναλύσουμε προηγουμένως. Υπάρχει η «αξία», η «πραγματική αξία». Η «αξία» η οποία μαζί με την ποιότητα της εργασίας, δηλαδή τη «συγκεκριμένη χρήσιμη εργασία», μας δίνουν τη «σχετική» ή «ανταλλακτική» αξία. Η «ανταλλακτική αξία» και η «αξία χρήσης» ολοκληρώνουν τη σύνθεση της έννοιας της «αξίας» του εμπορεύματος.

Η αποδοχή του μοντέλου ανάλυσης της έννοιας, όπως φαίνεται ότι την παρουσιάζει ο Ricardo, δεν είναι δεσμευτική ως προς την αποδοχή των συμπερασμάτων που προκύπτουν⁸⁰.

Αν και η κριτική που υπέστησαν από τον Marx οι έννοιες τις οποίες είχε εισάγει η κλασική Πολιτική Οικονομία σε πολλές περιπτώσεις είχε ως αποτέλεσμα να λάβουν αυτές νέο περιεχόμενο⁸¹, οι απόψεις του σχετικά με το συγκεκριμένο, όπως διατυπώθηκαν, ίσως θα μπορούσαν να συγκαταλεγούν στις ατελείς ερευνητικές περιπλανήσεις του στο χώρο της φιλοσοφίας των οικονομικών⁸².

Πριν τη διατύπωση των ανωτέρω ορισμών, αναφέρει πως όταν στο εξής χρησιμοποιούμε τη λέξη «αξία» χωρίς περαιτέρω προσδιορισμό, πρόκειται πάντα για την ανταλλακτική αξία⁸³. Ο «περαιτέρω προσδιορισμός» αφορά προφανώς την «αξία χρήσης». Στη συνέχεια η συνθήκη αυτή αν και δεν τηρείται με συνέπεια διότι κάνει σαφή διαχωρισμό στις

80. Δεν υπάρχει μία, αντικειμενικώς αναγνωρισμένη, αλήθεια, αλλά πολλές αλήθειες, που η αξία της καθενός των υπαγορεύεται από τα ενδιαφέροντα του καθενός και τις εκάστοτε υφιστάμενες συνθήκες στην κοινωνία που ζει κανείς. Βλ. Θεοδόσιος Ν. Πελεγρίνης, *Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1998, 46.

81. Διάβασε, σχετικά με «γαιοπρόσοδο».

82. Οι σχετικές τιμές των εμπορευμάτων...είναι διαφορετικές απ' εκείνες που θα ήταν οι αντίστοιχες σχετικές αξίες τους. Στη βάση αυτής της προσέγγισης, ο Marx, έλυσε το πρόβλημα που ταλαιπώρησε τον Ricardo και τη σχολή του...

Ο Marx υπολόγισε τις τιμές παραγωγής ξεκινώντας από τις αξίες, και λανθασμένα χρησιμοποίησε τις τιμές κόστους σε όρους αξίας ... για να φθάσει στις τιμές παραγωγής. Μηλιός-Οικονομάκης, *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, 10,11.

83. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 40.

έννοιες αξία και ανταλλακτική αξία, όπως θα φανεί άλλωστε, εντούτοις είναι προφανής η πρόθεση να γίνει σαφές το αντικείμενο της έρευνας του. Έτσι η «έννοια» αξία χρήσης αποκλείεται αφού «οι αξίες χρήσης των εμπορευμάτων δίνουν το υλικό σ' ένα ιδιαίτερο επιστημονικό κλάδο, στην εμπορευματολογία»⁸⁴.

Γράφει παρακάτω: *Γνωρίζουμε τώρα την ουσία της αξίας. Είναι η εργασία. Γνωρίζουμε το μέτρο του μεγέθους της. Είναι ο χρόνος εργασίας. Απομένει ν' αναλυθεί η μορφή της, η οποία σφραγίζει την αξία ακριβώς σε ανταλλακτική αξία*⁸⁵. *Αλλ' αδιάφορο, με τίνος τις ανάγκες ... σχετίζουν [το εμπόρευμα] οι χρήσιμες ιδιότητές του, δι' αυτών των ιδιοτήτων γίνεται πάντα μόνον ένα σε ανθρώπινες ανάγκες αναφερόμενο αντικείμενο, όχι εμπόρευμα για άλλα εμπορεύματα. Μόνο ο ό,τι μεταμορφώνει απλά αντικείμενα χρήσης σε εμπορεύματα δύναται να τα θέσει ως εμπορεύματα σε αμοιβαία και ως εκ τούτου σε κοινωνική αναφορά. Αυτό είναι η αξία τους. Η μορφή, στην οποία ισχύουν το ένα για το άλλο ως εμπορεύματα, ως πείγμα ανθρώπινης εργασίας, είναι ως εκ τούτου η κοινωνική μορφή τους. Κοινωνική μορφή των εμπορευμάτων και αξιακή μορφή ή μορφή της ανταλλαξιμότητας είναι λοιπόν ένα και το αυτό*⁸⁶.

Από τα ανωτέρω φαίνεται σαν «ο Marx (να) αναλύει τη μορφή της αξίας ξεχωριστά από την αξία ανταλλαγής. Για να εισάγουμε την κοινωνική μορφή του προϊόντος της εργασίας στην έννοια της αξίας καθαυτής, υποχρεωθήκαμε να χωρίσουμε ή να διαιρέσουμε την κοινωνική μορφή του προϊόντος της εργασίας σε δύο μορφές, στη μορφή της αξίας και στην αξία ανταλλαγής, όπου η πρώτη σημαίνει την κοινωνική μορφή του προϊόντος η οποία δεν έχει ακόμη καταλήξει σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, αλλά αντιπροσωπεύει, έτσι όπως ήταν, τον αφηρημένο χαρακτήρα του εμπορεύματος...»⁸⁷. Με άλλα λόγια ... η αξία προκύπτει όχι μόνο από την ουσία της αξίας (δηλαδή την εργασία), αλλά, επίσης, από τη «μορφή της αξίας» και, για να εισάγουμε τη μορφή της αξίας μέσα στην έννοια της αξίας καθαυτής, έπρεπε να τη

84. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 38. και J. H. Hollander, *The Development of Ricardo's Theory of Value*, *Quarterly Journal of Economics* 18 (1904), 455-491.

85. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 43.

86. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 66.

87. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 521.

διακρίνουμε από την ανταλλακτική αξία. Έπρεπε να διαιρέσουμε την κοινωνική μορφή του προϊόντος σε δύο μέρη, στην κοινωνική μορφή, η οποία δεν έχει ακόμη αποκτήσει μια συγκεκριμένη εμφάνιση και σε αυτή τη μορφή η οποία έχει ήδη αποκτήσει ένα συγκεκριμένο, ανεξάρτητο, υλικό χαρακτήρα⁸⁸.

Τελικά, από το έργο του Marx, φαίνεται να προκύπτει ότι η αξία...είναι...εργασία η οποία έχει πάρει τη μορφή της ανταλλαξιμότητας του προϊόντος...Έτσι, η έννοια της αξίας είναι αδιαχώριστα συνδεδεμένη, από τη μια, με την έννοια της εργασίας και, από την άλλη, με την έννοια της αξίας ανταλλαγής. Αλλά αυτή η αδιαχώριστη σύνδεση όλων αυτών των εννοιών δεν πρέπει να οδηγήσει στην ταύτιση της μιας με την άλλη⁸⁹.

Πώς, λοιπόν, ο Marx- ο οποίος αν και ξεκίνησε ως υποστηρικτής των απόψεων του Ricardo, συνεχίζοντας να αποδέχεται μέρος αυτών έστω και μετά τη διαφοροποίηση του και τη διατύπωση των δικών του απόψεων- συνέβαλλε στην αλλοίωση του νοήματος του λόγου του «δασκάλου» του⁹⁰; Οι έννοιες αξία (ή αξιακή μορφή) και ανταλλακτική αξία διακρίνονται, σύμφωνα με το περιεχόμενο του «Κεφαλαίου», στο έργο του Marx ως δύο ξεχωριστές «ιδέες». Όταν η μία εκ των δύο αποτελεί χαρακτηριστικό τού προϊόντος της «εν γένει» ανθρώπινης εργασίας, αποκλείεται ο χαρακτηρισμός του και από την άλλη έννοια, ταυτόχρονα. Η ειδοποιός διαφορά τους εστιάζεται στην υλική υπόσταση του προϊόντος της εργασίας. Η υλοποιημένη εκδοχή του προϊόντος της «εν γένει» ανθρώπινης εργασίας, φαίνεται να αποκλείει την έννοια της αξίας και το αντίστροφο. Έτσι, μοιάζει να απομακρύνεται η εκδοχή σύμπτωσης της «αξίας» και της «ανταλλακτικής αξίας» στο έργο του Marx. Ακριβώς η διατύπωση «... Απομένει ν' αναλυθεί η μορφή της [της αξίας], η οποία σφραγίζει την αξία ακριβώς σε ανταλλακτική αξία...»⁹¹.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η αποδοχή των εννοιών της αξίας και της ανταλλακτικής αξίας ως ταυτοσήμεων από μέρους του Ricardo προ-

88. Ο.π., 522.

89. Ο.π., 524.

90. Όπως προκύπτει από τα όσα προηγήθηκαν κατά την τεκμηρίωση της ενδεχόμενης διάκρισης των εννοιών, που πιθανόν υποστήριξε ο Ricardo.

91. Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 43.

βάλλει ως ερμηνευτικό λάθος του Marx. Η επιβεβαίωση της παρούσας «αλήθειας» μπορεί να οδηγήσει στην επαναδιαπραγμάτευση απόψεων που έχουν επηρεαστεί από τον μαρξικό λόγο⁹². Έτσι, η εργασιακή θεωρία της αξίας του Ricardo ειδομένη υπό το πρίσμα μιας νέας οπτικής ενδέχεται να οδηγήσει σε μια αναθεωρημένη αποτίμηση του έργου του.

Σχολιασμός

Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν, θα μπορούσε να αντιληφθεί κανείς πως η προσέγγιση της έννοιας της αξίας των προϊόντων εργασίας εμφανίζεται να πηγάζει από το μοντέλο που ακολούθησε ο κάθε στοχαστής. Σύμφωνα με τον Ricardo, «αξία» παρουσιάζονται να έχουν τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας και σε εποχές που προηγήθηκαν του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σε αντίθεση με τον Marx. Ο Marx δέχεται την «αξία» ως χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στην οποία απεικονίζεται η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης του άμεσου παραγωγού από εκείνον που κατέχει κεφάλαιο είτε αυτό έχει τη μορφή των μέσων παραγωγής των εμπορευμάτων, είτε πρόκειται για χρηματικό κεφάλαιο.

Ο καπιταλιστής παραγωγός ιδιοποιείται μέρος της νέας αξίας που

---

92. Η άποψη πως η αξία κάθε εμπορεύματος αντιστοιχεί στην ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους (Μηλιός-Οικονομάκης, Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία, 124) βρίσκεται σε συμφωνία με τον ορισμό για τη σχετική αξία που δίνει ο Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 30.

Ακόμα, στον Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 512, διαβάζουμε ότι: η αξία εννοείται συνήθως ως η εργασία, η οποία πρέπει αναγκαστικά να ξοδευτεί για την παραγωγή ενός ιδιαίτερου εμπορεύματος. Όμως, ο Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, 41, από τον οποίο πηγάζει, προφανώς, ο ανωτέρω ορισμός, δεν αναφέρεται στο αναγκαστικό ξόδεμα εργασίας για την παραγωγή του εμπορεύματος αλλά στην ξοδευθείσα εργασία κατά την παραγωγή του εμπορεύματος και στη σ. 53 του *Κεφαλαίου* ομοίως στην ξοδευθείσα ποσότητα εργασίας. Σημειώνεται σε συμφωνία με όσα έχουν ήδη γραφεί, αφενός πως ο Ricardo μιλά για ποσότητα εργασίας και όχι εργασία αόριστα, αφετέρου πως από τους δύο προαναφερθέντες ορισμούς εκείνος που διατυπώθηκε από τον Rubin φαίνεται να έχει κοινά σημεία αναφοράς με τον ορισμό της αξίας του Ricardo, ενώ εκείνος που διατυπώθηκε από τον Marx να αντιστοιχεί στον ορισμό της σχετικής αξίας όπως παρατίθεται στο κείμενο του (Ricardo, *Political Economy and Taxation*, 30).

Για την πληρότητα της παρατήρησης καλό είναι να ληφθούν υπόψη και όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως στην παράγραφο «Η Αξία στον Ricardo».

εμφυσάται από τον εργαζόμενο στο τελικό προϊόν, δηλαδή την υπεραξία, ως αντάλλαγμα διότι έχει τη δυνατότητα να θέσει στη διάθεση του τα μέσα για την παραγωγή εμπορευμάτων, την συνεχή παραγωγή νέων «ανταλλακτικών αξιών».

Απάντηση στην αφέλεια να θεωρείται η αξία ως χαρακτηριστικό των προϊόντων της εργασίας σε προ-καπιταλιστικές οικονομίες θα μπορούσε να δοθεί, ίσως, και μέσω της έννοιας της ανεργίας.

Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, άνεργος είναι εκείνος που δεν έχει τη δυνατότητα να πουλήσει την εργατική του δύναμη, δηλαδή δεν έχει τη δυνατότητα παραγωγής έργου. Αυτό σημαίνει ότι παράγει μηδενικό προϊόν εργασίας, δηλαδή εμπόρευμα. Παραγωγή μηδενικού εμπορεύματος μπορεί να ερμηνευτεί και ως παραγωγή μηδενικής νέας ανταλλακτικής αξίας⁹³. Όμως, το φαινόμενο της ανεργίας προέκυψε μετά την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Έτσι, από την περίοδο της μεγάλης οικόσιτης βιομηχανίας και της μανιφακτούρας (μερκαντιλισμός) παράλληλα με την παραγωγή ανταλλακτικών αξιών άρχισαν να σχηματίζονται οι πρώτες ομάδες χωρικών και τεχνιτών οι οποίοι συνέρεαν στις πόλεις σχηματίζοντας τις πρώτες εστίες ανέργων και ζητιάνων⁹⁴.

Στις παλαιότερες κοινωνίες δεν υφίστατο η έννοια του ανέργου. Οι άνθρωποι παρήγαγαν αγαθά προκειμένου να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες, πρώτα. Το περίσσευμα της παραγωγής τους το αντάλλαξαν με το περίσσευμα της παραγωγής άλλων ανθρώπων. Όσοι δεν παρήγαγαν για να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες ή ζητιάνοι ήταν ή αριστοκράτες. Όπως αναφέρει κι ο Marx: *Αν ο εργατικός υπερπληθυσμός είναι αναγκαίο προϊόν της συσσώρευσης ή της ανάπτυξης του πλούτου πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση, αντίστροφα, ο υπερπληθυσμός αυτός γίνεται με τη σειρά του μοχλός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, ή κι ακόμα όρος ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου*

93. Για την οικονομία του λόγου δεν γίνεται αναφορά στη θεωρία σχετικά με την παραγωγική και μη-παραγωγική εργασία όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Karl Marx, *Για την Παραγωγική και μη-Παραγωγική εργασία*, επιμ. Γ. Σταμάτης, Αθήνα 1990. Για λόγους σχηματικής απλοποίησης κι όχι γενίκευσης, αν και οι συγκεκριμένες θέσεις έχουν ληφθεί υπόψη, κρίνεται πως δεν αλλοιώνεται το τελικό συμπέρασμα.

94. Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 34-36.

παραγωγής. Ο εργατικός αυτός υπερπληθυσμός αποτελεί ένα διαθέσιμο βιομηχανικό εφεδρικό στρατό ... [Αυτήν την] ιδιόμορφη πορεία της σύγχρονης βιομηχανίας ... δεν τη συναντούμε σε καμιά προηγούμενη εποχή της ανθρωπότητας ... [Η] όλη μορφή κίνησης της σύγχρονης βιομηχανίας προκύπτει από τη διαρκή μετατροπή ενός μέρους του εργατικού πληθυσμού σε μη απασχολούμενα ή μισοαπασχολούμενα χέρια⁹⁵.

Έτσι λοιπόν, προχωρώντας παραπέρα, αποδεχόμενοι την άποψη του Marx ότι η έννοια της «αξίας» αποτελεί χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σχετικά με το ζήτημα της πιθανής αποκλίνουσας άποψης μεταξύ Ricardo και Marx ως προς τον προσδιορισμό του εννοιολογικού περιεχομένου που προσδίδουν στο χρήμα ως μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων, απομένει να εξεταστεί η ενδεχόμενη αδυναμία του Ricardo να διεισδύσει στην ερμηνεία των στρεβλών μορφών υπό τις οποίες ενδεδυμένη η αξία εμφανίζεται στη διαδικασία ανταλλαγής.

Δεχόμενος πως τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται σύμφωνα με τις αξίες που περιέχονται σ' αυτά, ο Ricardo δεν μπόρεσε να διακρίνει τις ιδιαίτερες κοινωνικές σχέσεις που πράγματι δείχνουν να χαρακτηρίζουν τη σημερινή κοινωνία της γενικευμένης εμπορευματοπαραγωγής των ανεξάρτητων εμπορευματοπαραγωγών και εμπορευματοκατόχων και εξ αιτίας των οποίων αφενός στο εμπόρευμα δεν περιέχονται ... δύο διαφορετικά είδη εργασίας (σ.σ. συγκεκριμένη εργασία και αφηρημένη εργασία), άλλ' ωστόσο ότι η ίδια εργασία είναι, ανάλογα αν τίθεται σε σχέση προς την αξία χρήσης ως το προϊόν της ή προς την αξία του εμπορεύματος ως την απλώς πραγματώδη έκφρασή της, διαφορετικά και μάλιστα αντιθετικά προσδιορισμένη⁹⁶ και αφετέρου όταν ο παραγωγός εμπορευμάτων είναι στο εργαστήριό του και δεν έχει ακόμη εισέλθει σε μια σχέση ανταλλαγής με άλλα μέλη της κοινωνίας, αισθάνεται ήδη την πίεση όλων αυτών των ανθρώπων που εισέρχονται στην αγορά σαν πελάτες του, ανταγωνιστές του ή άτομα που αγορά-

95. Marx, Το Κεφάλαιο, 655-656.

96. Marx, Εμπόρευμα και Χρήμα, 50.

ζουν από τους ανταγωνιστές του, και τελικά [αισθάνεται] την πίεση από όλα τα μέλη της κοινωνίας⁹⁷.

Κατά συνέπεια, μπορεί να ειπωθεί ότι το μοντέλο ανάλυσης του Marx, με προεξέχουσα την πρόταση του «εργαλείου» της αφηρημένης γενικής ανθρώπινης εργασίας, μπόρεσε να συμβάλει στην ανάλυση και ερμηνεία της φύσης και των συνεπειών των ανταλλαγών στη σύγχρονη κοινωνία καθώς και στη μετεξέλιξη της εργασιακής θεωρίας της αξίας των Smith και Ricardo σε χρηματική θεωρία της αξίας.

---

97 Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, 508.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.
- Karl Marx, *Εμπόρευμα και Χρήμα*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1991.
- Karl Marx, *Grundrisse*, τ. 1, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1984.
- Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, στη διεύθυνση του Internet:
<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/pol-econ/index.htm>
- Karl Marx, *Για την Παραγωγική και μη-Παραγωγική εργασία*, επιμ. Γ. Σταμάτης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1990.
- David Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation*, εκδ. Everyman, Λονδίνο 1992.
- Ντέιβιντ Ρικάρντο, *Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1992.
- Γιώργος Σταμάτης, Ντέιβιντ Ρικάρντο, *Καρλ Μαρξ: "Αξία και Υπεραξία"*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1987.
- J. H. Hollander (1904), *The Development of Ricardo' s Theory of Value*, *Quarterly Journal of Economics* 18 (1904) 455-491, στη διεύθυνση του Internet:
<http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3113/hollander/value.html>
- Isaak Ilych Rubin, *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1994.
- Γιάννης Μπλιός, *Τρόποι Παραγωγής και Μαρξιστικής Ανάλυσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Γιάννης Μπλιός – Γιώργος Οικονομάκης (1999), Σημειώσεις για τη Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία, *Θέσεις* 68 (1999) 121-150.
- Michael Heinrich (1995), Ο Χέγκελ, τα "Grundrisse" και το "Κεφάλαιο". Συγκρότηση, αντικείμενο και μέθοδος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, *Θέσεις* 51 (1995) 71-91.
- Joan Robinson, *Economic Philosophy*, εκδ. Penguin Books, Μίντλεσεξ 1964.

- Adam Smith, *An Inquiry Into The Nature and Causes of The Wealth of Nations*, εκδ. Liberty, Ινδιανάπολις 1981.
- Βασίλης Α. Δουκάκης, *Το Νόμισμα*, εκδ. Το Οικονομικό, Αθήνα 1993.
- Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1997.
- Θεοδόσιος Ν. Πελεgrίνης, *Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 19982.
- Fernard Braudel, *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- Λιλί Ζωγράφου, *Αντιγνώση – Τα Δεκανίκια του Καπιταλισμού*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα χ.χ.¹⁶.
- Oxford *Advanced Learner' s Dictionary*, εκδ. Oxford Univesity, Οξφόρδη 1995⁵.
- Θ. Α. Βασιλάκης – Ν. Σταματάκης, *Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992.